

ՀԱՄԱՇԵՆՆԱԿԱՆ

«ՀԱՄՇԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ

Անվճար

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀԻՐԱԿԻ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՐԻ ԷՐ

Երբ 2005թ. Ստամբուլում թողարկվեց «Վոլա» (Ուլ է) խոսակավառակը, շատերի համար հայտնություն էր, որ Թուրքիայում, շուրջ երեք հարյուրամյակ առաջ բռնի կրոնափոխված համաձայնների սերունդները դեռևս երգում են հայերեն: Այդ երգերը Համաձայնի բարբառի խոփայի խոսվածքով (կամ ինչպես իրենք են ասում համաձայնակ) երգում էին Հիքմեթ Աքչիչեքը, Էրսին Չելիքը, Ռեմզի Թաթարը և Ալշենուր Քոլիվարը: Ասեմ, որ մինչև «Վոլայի» ծնունդը, կրոնափոխ համաձայնների երգեր 1998թ. հնչեցրել էր ազգությամբ լազ, հայտնի երգիչ Քազըմ Քոյունջուն, իսկ ռիզեի թուրքախոս համաձայնի Գյոքհան Բիրբենը նույնիսկ իր 2-3 խոսակավառակներում թուրքերենի կողքին ընդգրկել էր նաև մեկական համաձայնակ երգեր: Բայց դրանք հատուկեմ կատարումներ էին, այնինչ «Վոլան» առաջինն էր, որի խոսակավառակում համաձայնակ երգերը գերակշռում էին թուրքերեն երգերին: Դա էլ նրան ճանաչում բերեց: (Պատկերն ամբողջացնելու համար նշեմ, որ դեռևս 1989թ. «Ձայն համաձայնակների» 3-րդ հատորում հրատարակել են կրոնափոխ համաձայններից իմ գրառած 29 երգերն իրենց նոտաներով, ու թեև գիրքն ուներ 5 հազար տպաքանակ, բայց Սպիտակի երկրաշարժի և դարաբաղյան շարժման լարված օրերին այն համապատասխան արձանագրեց չունեցավ):

Ինչևէ, 2008թ. հուլիսին, Համաձայնի և համաձայնահայությանը նվիրված շաբաթի շրջանակներում Երևանի «Նարեկացի» արվեստի միության դահլիճում և Կոմիտասի անվան կամերային երաժշտության տանը կայացած «Վոլայի» համերգները համույթին լայն ճանաչում բերեցին:

2012թ. Մոսկվայի «Համաձայնի հայերի ասոցիացիան» և կազմակերպեց «Վոլայի» համերգը: Գաղափարը ասոցիացիայի անդամ Գեորգ Մխիթարյանին էր, որը 22 տարեկան է և Մոսկվայում ասպիրանտ է: Նա էր, որ Դրոզդանի համաձայնների որոշ ընտանիքների Հայաստանում վերաբնակեցնելու հնարավորություններին ծանոթանալու նպատակով Ռուսլան Կարաբաջակովի հետ 2011թ. եկավ Երևան:

Համերգի առաջարկն, անշուշտ, «Վոլայի» սրտովն էր: Բայց հեռավոր Մոսկվայից եկող հրավերը շատ անսպասելի էր: Ուստի Հիքմեթ Աքչիչեքի խնդրանքով պարզաբանեցի, որ հրավիրողները երիտասարդ, հայրենասեր տղաներ են, որոնք Մոսկվայում արդեն հրատարակել են ռուսերեն «Համաձայն» պարբերականի 3 համար:

Ի վերջո, 2012թ. հունիսի 10-ին «Համաձայնի հայերի ասոցիացիայի» նախագահ Աշոտ Դուդուկչյանի, տեղակալ Գարի Գարանյանի, Գեորգ Մխիթարյանի և մյուսների ջանքերով, մոսկվայաբնակ մեր հայրենակիցներ Գարի Եթումյանի, Աշոտ Թաթարյանի, Օսկին Գալուստյանի, Սերգեյ Կալենջյանի, Սամվել Դազարյանի և այլ բարերարների աջակցությամբ «Գոլդեն փայլաս» համերգասրահում, շուրջ 500-600 հանդիսատեսների համար կայացավ համերգը, որին ներկա գտնվելու բախտն ունեցա նաև ես:

Հյուրերը արխազահայերի հետ Մոսկվայի Հովի. Թումանյանի անվան դպրոցում:

Մոսկվայում՝ համերգից հետո:

Առաջին մասում ելույթ ունեցավ Կրասնոդարի երկրամասի Տուալսեի շրջանի «Համաձայն» վոկալ-գործիքային համույթը, որի ղեկավար Սպարտակ Սազարյանը համաձայնայինի միջավայրում հայտնի երգիչ և քամաչա նվագող է: Նա երգեց Համաձայնի բարբառով երգեր, նաև հանրահայտ հայրենասիրական և ուրախ երգեր: Խմբի կազմում էին խաչիկ Սարյանը (հարվածային գործիքներ), Սիմոն Գարանյանը (ստեղնային նվագարաններ) և Լևոն Մեդրիկյանը:

Երկրորդ երկրորդ մասում թուրքերեն և համաձայնակ երգերով ելույթ ունեցավ «Վոլան»: Առիթ է, պիտի ասեմ, որ խոսակավառակի թողարկումից ի վեր, արդեն 7 տարի է լրատվամիջոցները, նաև երկրպագուները սխալմամբ կարծում են, թե «Վոլա» համույթի բոլոր անդամները համաձայններ են: Ցավոք, այդպես չէ: Ինչպես երևանյան համերգի ժամանակ, այս անգամ էլ խումբը բազմազգ էր: Եվ որպեսզի սխալը չտարածվի, կփորձեմ ներկայացնել խմբի ներկայիս կազմը, որի անդամները բնակվում են Ստամբուլում: Համույթի ղեկավար, երգիչ Հեքմեթ Աքչիչեքը Արդվի-նի նահանգի խոփայի գավառի համաձայնահայ է, ֆինանսիստ է և Ստամբուլի Համաձայնական մշակույթի ուսումնասիրման և

պահպանման միության «Հադիգի» փոխնախագահն է: Սրնգահար Շաֆաք Շահինը նույնպես խոփայի գավառի համաձայնահայերից է: Խմբի երաժշտական ղեկավար, կիթառահար Մուստաֆա Բիրբերի միայն մորական տատն է Ռիզեի նահանգի համաձայնի: Երգչուհի Ուլքյու Աքգյունը ռիզեի թրքուհի է, թեև լեզուն չգիտի, բայց երգում է նաև Համաձայնի բարբառով երգեր: Համույթի հիմնական կազմից բացի, համերգների ժամանակ հրավիրվում են տարբեր համույթներից երաժիշտներ: Մոսկվայի համերգին մասնակցում էին նաև Օնուր Շենթյուրը (քեմենչե, պարկապուկ), որի հայրը լազ է, մայրը Ռիզեի համաձայնի, Աբդուլա Շաբարը (բաս կիթառ) քուրդ է, համաձայններ չեն նաև Բուրհան Հասթեմիրը (հարվածային գործիքներ) և Էօզգե Մեթինը (ակորդեոն): «Վոլայի» հետ Մոսկվա էին եկել նաև «Հադիգի» 6 անդամներ, նախագահ Մեհմեդ Ալթունբայայի գլխավորությամբ, որը բեմից համաձայնակ ողջույնի ջերմ խոսքեր ասաց: Շատ կարևոր էր, որ համերգին Դրոզդանից, Ռուսլան Կարաբաջակովի գլխավորությամբ ներկա էին տասից ավելի համաձայնի կանայք և տղամարդիկ: Այդտեղ էին նաև Մոսկվայի շինարարություններում աշխատող դրոզդանցի մի քանի համաձայնիցներ:

Համերգն ավարտվեց բուռն ծափերով և խանդավառությամբ, իսկ բեմում և դահլիճում քրիստոնյա ու մահմեդական համաձայնիները միասին շուրջապար բռնեցին: Համերգից հետո Սերգեյ Կալենջյանի նախաձեռնությամբ երաժիշտներն ու Թուրքիայի, Դրոզդանի, Աբխազիայի, Կրասնոդարի երկրամասի և Մոսկվայի համաձայնահայերը, շուրջ 40 հոգի, տոնական երեկոն շարունակեցին Մոսկվայի «Երևան» ռեստորանում, ինչը շատ խորհրդանշական էր: Խորհրդանշական էր և այն, որ մասնակիցների մեջ էին նաև Օրդուի գավառի Բաշ Չարդախ գյուղում ծնված հայտնի ֆիդայի Քուչուք Արթինի, Սամսունի գավառի Կուրշումլի գյուղում ծնված խորհրդային Միության հերոս Երվանդ Գարանյանի թոռներն ու ծոռները, որոնք Թուրքիայից եկած իրենց կրոնափոխ եղբայրների հետ մինչև առավոտյան 4-ը ձեռք-ձեռքի տված պարեցին:

Մոսկվայի համերգի մասին տեղեկանալով, Մոզիում բնակվող իրավաբան, Կրասնոդարի համալսարանի ազգագրության ամբիոնի հայցորդ էլեոնորա Ուզունյան-Օհանյանը և նախաձեռնեց կազմակերպել «Վոլայի» համերգը: Այն Ռուսաստանի հայերի միության Մոզիի բաժանմունքի ղեկավար Հրաչ Մակեյանի աջակցությամբ 2012թ. հոկտեմբերի 26-ին տեղի ունեցավ Մոզիի «Ձմեռային թատրոնում»: Համերգի սկզբում ելույթ ունեցան Մոզիի քամաձայնահարների «Ձարթոնք» պատանեկան անսամբլի ասներից մեկ աղջիկ և մեկ տղա, որոնք հնչեցրին ժամանակակից հայկական հանրահայտ մեղեդիներ, իսկ մի փոքրիկ տղա երգեց ու նվագեց համաձայնի խաղիկներ, ինչը դահլիճն ընդունեց բուռն ծափերով: Համույթի ղեկավարն է նկարիչ և բանաստեղծ Հայկազ Օհանյանը: Ապա հետևեց «Վոլայի» ելույթը, որը հանդես եկավ նույն կազմով, ինչ Մոսկվայում: Ստամբուլից եկել էին նաև «Հադիգի» 6 անդամներ, այդ թվում նախագահ Մեհմեդ Ալթունբայան և տեղակալ Քամիլ Մուրթին, որոնք Հ. Մակեյանի, Մոզիի պատվավոր քաղաքացի Հ. Ուստյանի և ՌԴ վաստակավոր շինարար Ա. Ասատուրովի հետ ողջույնի խոսք ասացին: Բեմ բարձրացած հյուրերի և տեղացի հայերի ձեռք-ձեռքի շուրջապարով էլ ավարտվեց համերգը:

Օգտվելով առիթից, հյուրերը ցանկացան ծանոթանալ Աբխազիայի հայությանը, եղան Գագրիփշ (Գագրա) և Մոսկվայում քաղաքներում, այցելեցին Մոսկվայի Հովի. Թումանյանի անվ. հայկական դպրոց, Գուլրիփշի շրջանի Փշապ գյուղում մասնակցեցին համաձայնի հարսանիքին, որտեղ էլ համաձայնակ ջերմ խոսքեր ասացին և համատեղ շուրջապար բռնեցին: Թեև համերգի կազմակերպիչների կողմից ես հրավիրվել էի Մոզի, բայց, ցավոք, «Ձայն համաձայնական» թերթը թղթակից գործուղելու հնարավորություն չունի, այլապես ավելի մանրամասն կներկայացնեի «Վոլայի» այս ճամփորդությունը:

Ամփոփելով, վստահաբար կարող եմ ասել, որ 2012թ. մահմեդական և քրիստոնյա համաձայնահայերի համար, հիրավի, պատմական տարի էր:

Սփյուռքի նախարարության նախաձեռնությամբ այս տարվա հոկտեմբերի 4-6-ը Ադալնաձորում անցկացված Լրագրողների համահայկական 6-րդ համաժողովին մասնակցում էր նաև Սուխումում հրատարակվող «Համշեն» թերթի խմբագիր Արտավազը Սարեցյանը: Նա աշխատում է Աբխազիայի Կրթության նախարարության հայկական դպրոցների գլխավոր մասնագետ, ուստի մեր գրույցն ընդգրկում էր նաև այդ ոլորտը:

ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ ԽԻՆԴՈՎ ԿԼՑՎԵՆ

րունակվի հայկական դպրոցների նախանցը:

- Արդեն ռուսական դպրոցներից էլ են հայ երեխաներին տեղափոխում հայկական դպրոց: Սփյուռքի նախարարության «Արի տուն» ծրագրի շնորհիվ ռուսական դպրոցների շատ հայ աշակերտներ ցանկանում են հայկական փոխադրվել, որ գան Հայաստան: Դա, արդեն վերադարձ է արձանդերին: Արի չմոռանանք, որ վերջին 20 տարվա ընթացքում մի ամբողջ սերունդ Հայաստանի մասին շատ քիչ է լսել: Տեսնելու մասին էլ ավելորդ է խոսել: Իսկ հիմա այնքան քիչների շնորհիվ շատերը Հայաստանի հեռուստաալիքներն են դիտում <1-ը, Արմենիան, Շանթը (վերջերս Երկիր-մեդիան չի բռնում): Դա շատ մեծ իրադարձություն է տեղի հայերի կյանքում: Բայց ուզում են անապայման ասել, որ մեր հայկական դպրոցներին շատ է խանգարում տարբեր սերիալներում հնչող զեռիկ լեզուն: Դա մեր աշակերտները լսում են, ընկալում են և դառնում է մեր երեխաների խոսակցական լեզուն: Դա մեզ շատ է անհանգստացնում: Հատուկ ուշադրություն է պետք դարձնել լեզվի մաքրությանը: Այդ մասին Հայաստանի թերթերը գրում են, բայց արդյունք չկա, սայլը տեղից չի շարժվում:

- Անչափ կարևոր հարց է, որն ինձ էլ է անհանգստացնում: Փաստորեն Հայաստանից հայերենի վարկաբեկման քաղաքականություն ենք տանում, աշխարհով մեկ սփռում զեռիկաբանություններ, դրական հերոսներ էկրանավորելու փոխարեն ստեղծում ենք հայերի բացասական կերպարներ: Անկեղծ ասած, սերիալների լեզուն Հայաստանում էլ բնորոշ չէ, օրինակ իմ միջավայրում այդ լեզվով չեն խոսում:

- Այսօր Աբխազիայում երեխան հեռուստացույցից հայերեն է լսում, ընդօրինակում, հետո մենք նրան դպրոցում ուղղում ենք, նա չի համոզվում, ասում է Հայաստանի այսինքն այսինքն է լսել: Իսկ Հայաստանի այսինքն այստեղ հեղինակություն է: Եթե այս թերությունը անտեսենք, ապա հայկական ալիքները միավորող ուժ են դարձել աբխազաբնակչության համար: Դրանց շնորհիվ հոգևոր կապ է ստեղծվել հայրենիքի հետ: Ես շատ եմ կարևորում նաև հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչների վերապատրաստումը հայրենիքում:

- Իսկ դպրոցները ապահովված են հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչներով:

- Այո, այսօր ուսուցիչներ ունենք, նրանք ժամանակին ավարտել են Հայաստանի մանկավարժական բուհերը: Վաղը, մյուս օրը նրանց փոխարինողներ չունենք: Հիմնական, ամենակարևոր հարցը դա է: Ես հիշում եմ, տարիներ առաջ Աբխազիայի Կրթության նախարար, լուսահոգի Իվան Սաքբայի հետ երբ այցելեցինք հայկական դպրոցներ, նայեց ցուցանակին և ասաց. «Ես ուզում եմ, որ դպրոցները հայկական լինեն ոչ թե ցուցանակով, այլ ոգով»: Իսկ դպրոցը ոգով հայկական է դառնում հայոց լեզվի, հայ գրականության, հայոց պատմության շնորհիվ: Հիմա Հայաստան շատ քիչ են գալիս սովորելու: Ճանապարհածախսը թանկ է, Հայաստանում ուսանող պահելը շատ թանկ է: Ինձ թվում է, որ միակ ելքը հայոց լեզվի և գրականության մասնագետների պատրաստումն է տեղում Սուխումում: Իսկ դրա համար, իմ կարծիքով, Աբխազական պետական համալսարանը և Երևանի պետական մանկավարժական համալսարանը կարող են պայմանագիր կնքել, որպեսզի տարին 2 անգամ՝ ամռանը և ձմռանը, Հայաստանից դասախոսներ գան, այստեղ դասեր տան, մի խոսքով, կազմակերպեն հեռակա ուսուցում, օգտագործեն նաև ինտերնետային կապը:

- Աբխազիայի պետական համալսարանի մանկավարժության ֆակուլտետում կա հայոց լեզվի և գրականության բաժին, որը տարրական դասարանների համար դասավարդներ է պատրաստում: Ինչպե՞ս է օգտագործվում բաժնի հնարավորությունները:

- Բաժինը կա, ցավոք, նոր դիմորդներ չկան: Մի քանի տարի առաջ էր ամռանը, ինձ գանգեց համալսարանի պրոֆեսոր, մանկավարժական գիտ. դոկտոր, ամբիոնի վարիչ Ալեքսեյ Կասյան-դիան, և ասաց. «Որպես ընկերոջ եմ քեզ դիմում, խնդրում եմ մի բան արա, գոյի դիմորդներ, որ գան, չփակվի հայկական բաժինը», նա այսպես էլ ասաց. «Խղճացեք մեզ աբխազներին, որ հետո չասեք թե աբխազները փակեցին հայկական բաժինը»: Ես գանգահարեցի դպրոցների տնօրեններին, խնդրեցի, որ դիմորդներ գտնեն, 9 հոգի գտան, հիմա նրանք 3-րդ թե 4-րդ կուրսում են սովորում: Այսինքն, եթե մեր դպրոցները, համայնքն աշխատեն, բաժինը չի փակվի: Պետք է գնալ դպրոցներ, հանդիպել ավարտական դասարանների աշակերտների, նրանց ծնողների հետ: Հիմա համայնքի նոր ղեկավարը Խաչիկ Մինասյանը, մեծ ուշադրություն է դարձնում դպրոցներին, հայկական դպրոցների տնօրեններն ու ուսուցիչները հաճախ են հավաքվում: Պետք է այնպես անենք, որ տարեկան մի 10-12 ուսանող ապահովենք, որ բաժինը պահենք, նրա հիման վրա էլ ստեղծենք հայոց լեզվի և գրականության խորացված ուսուցում: Վերջիվերջո, այդ շրջանավարտները պիտի բարձր դասարաններում էլ դասավանդեն:

Աբխազական համալսարանի ռեկտորը՝ Ալեքս Զվարթիան շատ լավ է տրամադրված հայերի նկատմամբ: Ի դեպ, նա և Երևանի պետական համալսարանի ռեկտորի հետ, որը երկու տարի առաջ Սուխում էր եկել: Այսինքն, կարելի է օգտագործել այսօր Աբխազիայում ստեղծված դրական, բարենպաստ վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Աբխազիայի Կրթության նախարարը արձակագիր Դաուր Նաճդեբիան է, ճանաչված մտավորական է, շատ խելացի մարդ է, իմ հին ընկերն է: Նրա վերաբերմունքը ևս հայերի հանդեպ շատ լավ է: Նա նոր նախարար է, մինչ այդ Աբխազիայի պետական հրատարակչության տնօրենն էր, այժմ համատեղում է: Նա շատ հետաքրքիր արձակագիր է, գրում է ռուսերեն և աբխազերեն: Նրա վեպը, որ Մոսկվայում է հրատարակվել, թարգմանվել է մի շարք լեզուներով, լավ կլինի, եթե մենք էլ թարգմանենք:

- Ինչպե՞ս է կոչվում վեպը:

- «Գիշերվա ափը», շատ հետաքրքիր, հոգեբանական վեպ է: Դաուր Նաճդեբիան իմ գիրքը պետպատվերով տպագրեց: Նրա առաջարկությամբ այժմ պետպատվերով տպագրելու համար պատրաստում են «Սևծովյան այգաբաց» գրական միավորման պամանախը, կուղիվ Քյուլյանի և Սեդա Բաղդասարյանի բանաստեղծությունների ժողովածուները: Կարևորը, որ պետությունը և տպագրում է, և հոնորար է վճարում: Դա արդեն Աբխազիա պետության վերաբերմունքն է իր հայ քաղաքացիների հանդեպ: Այդ մասին մենք խոսեցինք նաև Աբխազիայի նախագահ Ալեքսանդր Անկվաբի հետ, երբ նա «Համշեն» թերթի 20-ամյակի առթիվ այս տարեկազին ինձ հանձնեց «Փառք և պատիվ» շքանշանը:

- Հիշում եմ, 1991 թվականն էր, ցուրտ ու մութ տարիներն էին, թերթը Երևանում էիր տպում, այն ժամանակ ես էլ հրատարակում էի «Լույս Համշենի» թերթը և, բնականաբար, առաջինը ես

շնորհավորեցի թերթի ծնունդը: Արտավազը, առիթ է, հարցնեմ, ինչու՞ են «Համշեն» թերթում հաճախ ռուսերեն նյութերը գերակշռում:

- Պատճառն այն է, որ շատ հայեր հայերեն կարդալ չգիտեն, բացի այդ, աբխազներ էլ կան, որ թերթը կարդում են:

- Ես գիտեմ, որ Անկվաբը ընթերցատեր է, շատ է գնահատում մտավորականներին ու գրողներին: Հիշում եմ, 2004-ին, երբ նա դեռ նախագահ էր, նրա նախաձեռնությամբ և հովանավորությամբ Սուխումում հրատարակվեց «Օրհոնական» վերնագրով եռալեզու մի ժողովածու, որում ընդգրկված էին Աբխազիայում ապրող աբխազ, ռուս և հայ երեխաների բանաստեղծությունները՝ յուրաքանչյուրն իր մայրենի լեզվով: Այդ գրքին մեր թերթն անդրադարձել է:

- Այո, կարդացել եմ: Դու ճիշտ ես, Ալեքսանդր Անկվաբը գրքի խենթ սիրահար է: Մինչև նախագահ դառնալը նա վարչապետ էր, հետո դարձավ փոխնախագահ, հետո՝ նախագահ: Եվ բոլոր պաշտոններում էլ նրա կապերը մտավորականների հետ սերտ են եղել, նա անձամբ ճանաչում է բոլոր ստեղծագործողներին, բոլոր լրագրողներին, նաև հայ:

- Աբխազահայ գրողներին հաջորդ համարում անդրադառնալու ենք, խնդրում եմ մի քանի խոսքով ներկայացրու հայ լրագրողներին:

- Աբխազիայի ռուսալեզու ճանաչված լրագրողուհիներից է Անահիտ Գոգոյանը, դու էլ ես նրան տպագրել, երբ Երևանում ուսանում էր: Աբխազիայի ամենահարգված լրագրողներից մեկը Սերգեյ Սարգսյանն է, որը երկրի թիվ մեկ «Ռեսպուբլիկա Աբխազիա» ռուսերեն թերթի գլխավոր խմբագիր պաշտոնակատարն է: Ինքը չի ուզում գլխավոր դառնալ, բայց նրանից լավ ոչ ոք չի կարող թերթ հրատարակել:

- Իսկ Աբխազիայում ի՞նչ բարձրատիճան հայ պաշտոնյաներ կան:

- Այսօր Աբխազիայի Էկոնոմիկայի նախարարը հայ է՝ Դավիթ Իրադյանը, Խորհրդարանի փոխխոսնակը Հ. Բաղրամյանի անվ. հայկական գումարտակի նախկին հրամանատար Վաղարշակ Քոսյանն է, բացի նա ևս երկու պատգամավոր հայ են՝ Ռոբերտ Յայլյանը, որը ոստիկանության գնդապետ է և երիտասարդ լրագրող Լևոն Գալստյանը, նա «Աբազա TV» մասնավոր հեռուստաընկերությունում էր աշխատում: Այսպիսով, խորհրդարանի 35 պատգամավորներից 3-ը հայ է: Գյուղատնտեսության փոխնախարարը Աշոտ Մինասյանն է, Պետտանդարտի նախագահը Ներսես Ներսիսյանն է, Արտակարգ իրավիճակների վարչության պետի տեղակալը Տիգրան Դելիբալյանն է, էլի հայ պաշտոնյաներ կան, նաև շրջաններում:

- 2011թ. տվյալներով Աբխազիայի 241 հազար բնակչից 122 հազարը աբխազ է: Հայերի թիվը կիսով չափ նվազել, դարձել է 42 հազար: Արտագաղթած հայերը չե՞ն ուզում վերադառնալ:

- Վերադառնում են, նրանց մեծ մասը գնացել էր հարևան Կրասնոդարի երկրամաս, հիմա վերադառնում են և իրենց հողամասերում փոքր հյուրատներ են կառուցում հանգստացողների համար: Աբխազիան ավանդաբար առողջարանային և զբոսաշրջային երկիր է և պետականորեն խրախուսվում է նման հյուրատների կառուցումը:

Այնպես որ, ես հավատով եմ նայում վաղվա օրվան, երբ վրաց-աբխազական հակամարտության հետևանքով Ռուսաստանի տարբեր կողմեր հեռացած մեր հայրենակիցները կվերադառնան Աբխազիա և կրկին հայ երեխաների խինդով կցվեն մեր դպրոցները:

Զրույցեց ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԸ

- Արտավազը, 8 տարի առաջ՝ 2004թ., Աբխազիայում գործում էր 35 հայկական դպրոց, որոնք ունեին 2828 աշակերտ, հիմա կա 31 դպրոց, ինչու՞:

- Հիմնական պատճառն արտագաղթն է, գյուղեր կան, ուր դպրոցահասակ երեխա չկա: Օրինակ՝ 2 տարի առաջ Գուլրիփշի շրջանում փակվեց հայկական դպրոցներից մեկը, գյուղը բարձր լեռնային էր, աշակերտ չկար, փակվեց:

- Հիմա հայկական դպրոցները բոլորն իրար հետ քանի՞ աշակերտ ունեն:

- Անցյալ ուստարում ունեին 1964 աշակերտ, այս ուստարում նրանք բանակը ավելացել է, դարձել է 2008:

- Կարո՞ղ ես ավելի մանրամասն ասել:

- Այո, օրինակ Սուխումի Հովհ. Թումանյանի անվ. N 9 դպրոցում 193 աշակերտ է սովորում, Գագրայի շրջանի Ցանդրիփշ ավանի Ավ. Իսահակյանի անվ. N 1 դպրոցում 153, Գուլրիփշի շրջանի Ցանբեկուարայի դպրոցում՝ 152, Գագրայի Խ. Աբովյանի անվ. N 3 դպրոցում՝ 116 աշակերտ: Ուրախալի է, որ Սուխումի հայկական դպրոցում այս տարի բացվել է 2 առաջին դասարան:

- Որքան հիշում եմ, Սուխումի հայկական դպրոցում առարկաների մի մասն անցնում են ռուսերեն:

- Այո: Տարրական դասարանները լրիվ հայկական են, բայց բարձր դասարաններում ֆիզիկան, մաթեմատիկան, քիմիան անցնում են ռուսերեն: Հայոց լեզուն, հայ գրականությունը, հայոց պատմությունը անցնում են հայերեն:

Ասեմ, որ մեր բոլոր հայկական դպրոցները պետական են, նույն կարգավիճակն ունեն, ինչ աբխազական, ռուսական դպրոցները: Այս ուսումնական տարվա առաջին օրը՝ սեպտեմբերի 3-ին, Աբխազիայի նախագահ Ալեքսանդր Անկվաբն այցելեց Գումիստայի հայկական միջնակարգ դպրոց:

- Աբխազական չգնա՞ց:

- Չգնաց ո՛չ աբխազական, ո՛չ ռուսական: Նա եկավ Գումիստայի հայկական միջնակարգ դպրոց, որովհետև այդ դպրոցում ամառային արձակուրդի ընթացքում վերանորոգվել էր մարզադահլիճը: Եկավ, տեսավ, հավանեց և խոստացավ, որ մոտ ժամանակներս ամբողջ դպրոցը կվերանորոգվի:

- Քանի՞ աշակերտ կա այդ դպրոցում:

- Թեև դպրոցի շենքը մեծ է, բայց ընդամենը 60 աշակերտ կա:

- Քիչ է, շատ քիչ: Որքա՞ն պիտի շա-

ՄԻ ԿՈՂՄ ԹՈՂ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՐԽԻՎԸ, ՏԵՍ ՕՍՄԱՆՅԱՆԸ

ԱՅՇԵ ԳՅՈՒՐ

Գրող, պատմաբան ու լրագրող Աշե Գյուրը ծնվել է 1956 թ. Թուրքիայի Արդվին քաղաքում: Բալկանյան արմատներով հայրն ու ստամբուլցի մայրը եղել են ուսուցիչներ: Մանկության տարիներին ապրել է Ուրֆայում, Նազիլիում ու Էդիրնեում, ապա՝ տեղափոխվել Ստամբուլ: 1992 թ. ավարտել է Ստամբուլի Բողազիչի համալսարանի պատմության, միջազգային հարաբերությունների և քաղաքականության բաժինը: 2005 թ. նույն համալսարանի Աթաթուրքի անվան ինստիտուտում պաշտպանել է մագիստրական թեզ՝ «ԵՄ-ի՝ պատմության հետ հաշտվելու պայմանները և Հայկական հարցը» թեմայով: Ներկայումս պատրաստում է դոկտորական աշխատանք վերոհիշյալ ինստիտուտում: Նրա պատմական ու քաղաքական հոդվածները տպագրվում են տարբեր թերթերում ու ամսագրերում, հիմնականում՝ «Ակոսում», «Ռադիկալում», «Թուրքիայի թարիհում»: 2007 թ. նոյեմբերից աշխատում է «Թարաֆ» շաբաթաթերթում:

Անցած օրերին Թուրքական պատմական ընկերության նախագահ Յուսուֆ Հալաջօղլուն ասել էր. «Դաշնակցության արխիվը բացելու համար առաջարկեցի 20 միլիոն դոլարի չափով գումար: Դրանով շատ հանգիստ կարող են դասակարգվել արխիվային նյութերը, բայց ոչ ոք հետաքրքրություն չցուցաբերեց իմ առաջարկի նկատմամբ»: Մի կողմ թողնենք այս առաջարկի անվայել լինելու հանգամանքը և այն, թե կողմերի միջև նման խոսակցություն եղել է, թե ոչ (հոդվածը տպարան հանձնելուց հետո հերքում ստացվեց Դաշնակցության բոստոնյան արխիվի կողմից, ըստ որի՝ արխիվները բաց են, և որ իրենց ու Հալաջօղլուի միջև նման խոսակցություն չի եղել): Զգիտենք, թե ի՞նչ հույս ունի գտնել Հալաջօղլուն այդ արխիվներում, սակայն տարիներ ի վեր պաշտոնական տեսակետը արմատական կերպով հարցականի տակ դնող Թաներ Աքչամը պնդում է, թե անգամ օսմանյան արխիվներում, որոնք, ինչպես հայտնի է, ամենից շատ են հեռու պահվում տեղահանության թեմայով զբաղվողների անջնջ հետաքրքրությունն ունեն բավականաչափ թվով ու որակով վավերագրեր, որոնք հերքում են «թուրքական պաշտոնական տեսակետը»: Ուստի Թաներ Աքչամն անցավ իր այս թեզը ապացուցելուն՝ 2008 թ. «Իլեթիշիմ» հրատարակչության կողմից տպագրված կարճ վերնագրով «Հայկական հարցը լուծված է» գրքով:

Պաշտոնական պատմագրություն

Այս գրքում ներկայացված են ներքևում մեր կողմից ամփոփ կերպով բերված արխիվների վերաբերյալ տեղեկություններ և քննադատություններ՝ ուղղված Յուսուֆ Հալաջօղլուի «Հայոց տեղահանությունը և ճշմարտությունները (1914-

1918)» վերնագրով գրքում տեղ գտած որոշ պնդումներին: Հալաջօղլուն դեռևս որևէ մեկնաբանությամբ հանդես չի եկել Թաներ Աքչամի պնդումների և գրքի վերաբերյալ: Մինչդեռ, ոչ ոք չի թվում, որ հիմնականում օսմանյան արխիվների հիման վրա գրված այդ գրքի պնդումները Հալաջօղլուն հերքի այն փաստաթղթերով, որ երազում էր գտնել Դաշնակցության բոստոնյան արխիվում: Պաշտոնական տեսակետը պաշտպանելու համար հանդես եկած Հալաջօղլուի այդ սենսացիոն հարձակումը, եթե անգամ նպատակ չունի մարդկանց ուշադրությունները շեղել Աքչամի գրքից, ապա նպատակադրված է, թեմայի վերաբերյալ մեկնաբանություններից խուսափելով, որոշ ժամանակով էլ հիմարացնել սեփական հասարակությանը: Լավ, իսկ ո՞րն է իրականությունն այս հարցում: Նախ խոսենք դրական դեպքերից: Հայոց տեղահանության հարցով զբաղվող որևէ ուսումնասիրողի համար շատ կարևոր աղբյուր հանդիսացող Օսմանյան կառավարական արխիվը նախկինում հետազոտողների կողմից ազատ կերպով չէր կարող օգտագործվել այնպիսի տեխնիկական խնդրի պատճառով, ինչպիսին է քարտավորման գործողությունների անավարտ լինելը կամ էլ կառավարության կողմից տարվող քաղաքականությունը: Մի ժամանակ արխիվում աշխատող գիտնականների հետ տեղի ունեցան այնպիսի անհաճ դեպքեր, ինչպիսիք են նրանց հարցաքննությունը, փաստաթղթեր չտրամադրելը և անգամ արխիվից դուրս շարտելը: (Որպես օրինակ տե՛ս Արա Սարաֆյանի «Օսմանյան արխիվների վերաբերյալ վեճը և Հայոց ցեղասպանությունը» գիրքը (<http://www.gomidas.org/forum/archives.pdf>): Սակայն, հատկապես վերջին տարիներին, արխիվում տեղի ունեցան լուրջ փոփոխություններ: Թե՛ ուսումնասիրողներին տրամադրվեցին նոր քարտարաններ և թե՛ վերջ տրվեց հետազոտողներին ուղղված վիճակագրական տվյալներն ու սպառնալիքներին:

Գաղտնագրված փաստաթղթեր

Ինչ վերաբերում է Օսմանյան կառավարական արխիվի վավերագրերին, ապա հայոց տեղահանության հարցով զբաղվել ցանկացող յուրաքանչյուրի համար շատ կարևոր աղբյուր կարող են ծառայել Օսմանյան կառավարական արխիվում գտնվող Ներքին գործերի նախարարության ծածկագիր փաստաթղթերը: Դրանք հիմնականում կենտրոնից դեպի գավառներ հղված կարճ հեռագրեր են: Իսկ այդ հեռագրերին վիճակներից եկած պատասխանները մասամբ ցաքուցրիվ կերպով գտնվում են Անվտանգության գլխավոր տնօրինության առաջին, երկրորդ և երրորդ մասնաճյուղերի վավերագրերում: Սակայն այսօր այդ փաստաթղթերի մեջ գրեթե չկան անմիջականորեն հայկական տարագրությանը վերաբերող նյութեր: Անհայտ է, թե որտեղ են գտնվում այդ վավերագրերը: Նորից նույն արխիվում գտնվող՝ Արտգործնախարարության և այլ գրասենյակների պատկանող փաստաթղթերից կատարվել է լայն ընտրություն, որը տեղադրվել է համացանցում: <http://www.devletarsivleri.gov.tr> հասցեում գտնվող այդ վավերագրերի ընդհանուր թիվն անցնում է 1500-ից: Սրանք, պաշտոնական տեսակետին աջակցելու նպատակով հատուկ կերպով ընտրված փաստաթղթեր լինելով հանդերձ, ցույց են տալիս վերջին տարիներին արխիվներում գրանցվող այն դրական գաղափարները, որոնք շնորհիվ արխիվային նյութերի բնագրերը տրամադրվում են համացանցից օգտվողներին:

Օսմանյան խորհրդարանի արձանագրությունները

Մեկ այլ կարևոր աղբյուր են 1918 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին հայոց տեղահանության և սպանությունների հարցով լարված քննարկումների թատերաբեմի վերածված օսմանյան խորհրդարանի արձանագրությունները: Դրանք հրապարակվել են Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կողմից՝ փոխակերպումների ձևով: Միևնույն ժամանակաշրջանին վերաբերող մեկ ուրիշ աղբյուր են հանդիսանում օսմանյան խորհրդարանի կողմից պատերազմական տարիներին կառավարության անդամների գործած հանցագործությունները հետաքննելու նպատակով ստեղծված Հինգերորդ

Տրապիզոնի աղջիկներ:

հանձնախմբի արձանագրությունները, որոնք պահպանվել են Նեջմեթին Սահիր (Աքչամ) բեյի կողմից և 1334 (1919) թ. տպագրվել Ստամբուլի պատգամավորների պալատի տպարանի կողմից: Գրքի վերահրատարակումն իրականացվել է Օսման Սելիմ Քոչահանօղլուի կողմից 1998 թ.: «Միություն և առաջադիմություն կուսակցության հարցաքննությունն ու դատավարությունը» (Ստամբուլ, «Թեմել» հրատարակչություն) գրքով: Սակայն հայտնի է, թե որտեղ են գտնվում հայերի հանդեպ կատարված տեղահանության և կոտորածների հեղինակներին հետապնդելու նպատակով կրկին օսմանյան խորհրդարանի կողմից 1918 թ. նոյեմբերի 24-ին հիմնված «Հանցագործությունների հետաքննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերը: Դրանք, քանի որ Ստամբուլը 1922 թ. վերջին անցել է Անկարայի կառավարության հսկողության տակ, պետք է որ Ստամբուլի Արտակարգ դրության հրամանատարության կողմից փոխադրված լինեին Անկարայի Գլխավոր շտաբի նախագահություն, սակայն մինչ օրս որևէ տեղեկություն կամ մեկնաբանություն չի տրվել այն մասին, թե արդյոք այս վավերագրերը գտնվո՞ւմ են Գլխավոր շտաբի ռազմական պատմության և ռազմավարության ուսումնասիրությունների ու վերահսկողության նախագահությունում, թե ոչ:

«Թաքված» վեբայի (Իրադարձությունների օրացույց) պաշտոնաթերթը

Երրորդ խումբը կազմող կարևոր աղբյուր են տվյալ ժամանակաշրջանի պաշտոնական օրաթերթ «Թաքված» վեբայի»-ի կողմից հրապարակված 1919-1921 թթ. Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատյանում քննված Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական ու

տեղական ղեկավարների դեմ հարուցված դատական գործերին վերաբերող նյութերը: Այս օրաթերթն ընդհանուր թվով 63 դատական պրոցեսից հրապարակել է ընդամենը 12-ին վերաբերող որոշ փաստաթղթեր: Այս դատական գործերից շատ կարևոր են Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և Հատուկ կազմակերպության պատասխանատուների դեմ հարուցված գործերը, ինչպես նաև՝ Նախարարների խորհրդի անդամների դատավարությունը՝ թե՛ մեղադրական եզրակացության և թե՛ մեղադրյալների ցուցմունքների առումով: Նախ՝ որպես առանձին դատական պրոցեսներ սկսված, բայց հետագայում ընդհանուր դատավճռով ավարտված և 14 միստից բաղկացած այս դատական գործընթացի նիստերի արձանագրությունները, երկու մեղադրական ակտերն ու ընդհանուր դատավճիռն ամբողջական կերպով հրապարակվել են «Թաքված»-ի վեբայի»-ի կողմից: Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատասխանատու քարտուղարների դատավարության ընդհանուր թվով 13 միստից միայն առաջին երեքը և դատավճիռն է տպագրվել պաշտոնաթերթի կողմից: Իսկ մնացած 10 դատական գործից հրապարակվել են կամ միայն դատավճիռները, ինչպես դա տեսնում ենք Յոզղատի և Տրապիզոնի դատավարության դեպքում, կամ էլ՝ միայն դատավճիռների վավերացումները սուլթանի կողմից, ինչպես եղել է Երզնկայի և Բաբերդի դատական պրոցեսի ժամանակ (սակայն մեջտեղում չկան պաշտոնաթերթում թե՛ հրապարակված և թե՛ չհրապարակված դատավարությունների փաստաթղթերի բնագրերը): «Թաքված»-ի վեբայի»-ի կողմից տպագրված այս նյութերի արձանագրությունները գրքի են վերածվել Վահագն Տատրյանի և Թաներ Աքչամի կողմից, որը շուտով հրատարակվելու է Բիզի համալսարանի հրատարակչության կողմից:

Ստամբուլյան մամուլը

Կարևոր աղբյուրների չորրորդ խումբն է կազմում 1918-1922 թթ. ստամբուլյան մամուլը: Որքան էլ որ պաշտոնական պատմագրության մեջ որպես «Զինատարարի ժամանակաշրջանի մամուլ» պիտակավորված թերթերի հանդեպ որևէ լուրջ կասկածի ամպ չառաջանա, այնուամենայնիվ տվյալ ժամանակաշրջանը դույզն-ինչ ուսումնասիրողները կարող են տեսնել, որ Մուրդուսի զինադարարին հետևած տարիների իթթիհատական և պալատական ճնշումներից ազատագրված մամուլ օրգանները պարունակում են վերին աստիճանի մանրամասն տեղեկություններ՝ պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերի և, հատկապես, հայերի դեմ ուղղված քաղաքականության վերաբերյալ: Ինչպես Ստամբուլի, Երզնկայի և Բաբերդի դատական գործերի դատավճիռները, այնպես էլ «Թաքված»-ի վեբայի»-ում տեղ չգտած բազմաթիվ փաստաթղթեր ու տեղահանության անմիջականորեն մասնակցած կամ ակնատես եղած անձանց դատական ցուցմունքները և հուշերը տպագրվել են մամուլում: Օրինակ՝ Հալեպի նահանգապետ Ջելալ բեյի հուշերը հրատարակվել են «Վաքիթ» օրաթերթի 1918 թ. դեկտեմբերի 10-13-ի համարներում՝ երեք մասով, Երրորդ բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշայի դատական ցուցմունքը և տպագրվել է «Վաքիթ» կողմից՝ 1919 թ. մարտի 31-ին: Իսկ տեղահանության ժամանակ պաշտոն ունեցած Զերեբեկ Հասան Ամջա անվամբ պաշտոնյայի «Տեղահանության իրական դեմքը» վերնագրով հոդվածաշարն սկսել է տպագրվել «Վեմդար» օրաթերթում 1919 թ. հունիսի 19-ին, սակայն հրապարակումն անավարտ է մնացել:

Շարունակությունը՝ 6-րդ էջում:

Хемшиллы (хомшеци) Краснодарского края: современное положение

Армянская община Краснодарского края РФ многочисленна и представлена различными субэтническими и этнографическими группами армянского народа, но пожалуй, наиболее интересная среди них это субэтническая группа амшенских армян.

Во многих аспектах эта группа армянского народа уникальна, она является носителем самобытной культуры и диалекта западных армян. По численности амшенцы самая многочисленная из субэтнических и этнографических групп армянского населения края, около 150 тысяч человек, а в месте с амшенскими армянами Абхазии и Адыгеи - более 200 тысяч человек.

В Краснодарском крае также представлена небольшая этнографическая группа исламизированных армян, турецкая форма их названия - Hemshili (хемшил), но в качестве самоназвания ими употребляется (эндоэтноним) - Homshetsi (амшенец), большинство исследователей считают их частью общности амшенских армян.^{1,2,3} Хемшиллы (хомшеци) - мусульмане суннитского направления в исламе.

На сегодняшний день большинство хемшилов (хомшеци) проживают в Апшеронском районе в следующих населенных пунктах Кубанского сельского поселения: х. Калинин, пос. Вперед, пос. Ерик, ст. Кубанская. Согласно данным на начало 2005 года их численность составляет 824 человека.⁴ Также в соседнем Белореченском районе в ст. Пшехской проживает более 200 человек, по данным информантов общее их количество 150 семей. Кроме Краснодарского края на территории РФ хемшиллы (хомшеци) проживают в Ростовской (Каменский район) - около 30 семей и Воронежской областях (Грибановский район) - примерно 40 семей.

В 1966 г. у хемшилских лидеров была встреча в городе Батуми с амшенским краеведом Барунаком Торлакяном, при участии которого была организована их поездка в Армению, с целью поиска места для переселения, но последовавшие события конца 80 - ых гг. не позволили исполниться этим планам.⁵ В 1984 г. первым, кто встречался с хемшилами с целью исследования, в период проживания последних в Средней Азии, был филолог из Армении Сергей Варданян, им был собран богатейший материал по говору и фольклору амшенцев - мусульман. В том же году, Варданяном С. была проведена экспедиция в Апшеронский и Белореченский районы, где обосновались первые семьи хемшилов-переселенцев из Киргизии.

Исследованием и изучением хемшилов Краснодарского края в 1988 г. начал заниматься этнограф из Кубанского Государственного Университета Игорь Кузнецов. В 1997 - 1998 гг. была организована группа этнографов КубГУ (Попов А., Тулумджян А., Григорян К., Бережнова Д. и др.), которая во главе с Кузнецовым И. занималась изучением хемшилов Апшеронского района. В марте и апреле 2001 г. АНИК центром "Амшен" был организован ряд этнографических экспедиций в составе Тулумджян А., Лейбовский А., Свердлов С.

Изучением этнографии, в особенности, гендерных отношений в хемшильской среде, занималась аспирантка исторического факультета КубГУ Шахназарян Н. В

2004 г. при содействии центра "Амшен" была проведена встреча филолога и общественного деятеля из Еревана Айказуна Алврияна с лидерами и старейшинами хемшилов Краснодарского края. Итогом этих исследований стали многочисленные статьи и публикации в различных сборниках и газетах, хотелось бы отметить книгу Варданяна С. "Диалект, фольклор и музыкальное искусство исламизированных амшенских армян" (Ереван, 2009), содержащую ценнейший материал по этнографии хемшилов.

Какова предыстория хемшилов, что их объединяет с амшенскими армянами?

На территории современной Ризейской области, которая находится на северо-востоке Турции, располагается историко-культурная область Амшен. По мнению большинства ученых, которые основываются на данных лингвистики и исторических фактах, на территории Амшенского княжества к XV-XVI вв. из различных групп представителей армянского этноса сформировалась амшенско-армянская общность со своим вариантом западно-армянского диалекта, самосознанием и используемым в качестве самоназвания эндоэтнонимом "hushubēgh hush" (амшенский армянин).⁶

С конца XVI в. турецкие власти по отношению к христианам Понта, стали проводить политику насильственной исламизации, по свидетельству христианских источников того времени, следует, что население Амшена в 1630 г. еще оставалось полностью христианским.⁷ Приблизительно в сер. XVII века, часть населения Амшена под давлением захватчиков приняла ислам, другая часть покинула родной край и расселилась по всей территории Понтийского культурного ареала. Эти трагические события привели к распаду амшенской общности на две части: амшенские армяне и амшенцы (хемшиллы) - мусульмане, первые сохранили христианскую веру, вторые сохранили свой родной край.⁸

История и генезис оставшегося в Амшене населения пошла своим путем, процесс ассимиляции, исламизации и потери языка был более опущим в "Нижнем Амшене". В горных районах население продолжало говорить на армянском языке, а многие исповедовали христианство, это не устраивало мусульманское духовенство и правителей области, была введена практика притеснения армяноязычного мусульманского населения.⁹ Все это привело к тому, что многие семья, продав дома и земли, стали покидать Амшен и селиться в районах современной Артвинской области. Таким образом, в конце XVIII начале XIX веков произошло деление амшенско-мусульман на две группы: отказавшихся от армянского языка, но оставшихся в Амшене хемшилов и покинувших область армяноязычных хемшилов. В XIX веке армяноязычные хемшиллы (хомшеци) населяли восточные районы Трапезундского вилайета, сегодня, это Хопский и Борчский районы Артвинской области, где в тридцати населенных пунктах проживает 15-20 тысяч хемшилов (хомшеци). Вероятно, по территориальному признаку в XX веке стало принято проживающих в Амшене хемшилов называть баш-хемши-

лами, а живущих в Артвинской области хопа - хемшилами.¹⁰

После утверждения границ между СССР и Турцией в 1921 г., около шести сел: Чарнали, Кориат, Авка, Гонио, Кызылгопрак и Сарпи, с проживающими в них хопа - хемшилами остались в составе СССР (Грузинской ССР, Аджарской АССР). 25 - 26 ноября 1944 г. хемшиллы вместе с турками, курдами, лазами и др. народами были высланы из Аджарии в Южную Киргизию, а небольшая их часть в Казахстан.¹¹

Начиная с сер. 1980-х гг. несколько десятков семей хемшилов переселилось из Киргизии в Апшеронский район Краснодарского края. После узбекско - киргизского конфликта в 1989 г., из Ошской и других областей Киргизии сюда вынужденно переехало более сотни семей хемшилов. В настоящее время, продолжают жить в Кыргызстане около 300 семей и Казахстане - около 200 семей. Таким образом, часть хемшилов около 5.000 человек, оказались разбросаны на постсоветском пространстве и оторваны от своих сородичей из Турции на многие годы.¹²

Этот краткий исторический обзор наглядно показал основные этапы истории хемшилов (хомшеци):

- исламизация Амшенской области с середины XVII века;
- в конце XVIII начале XIX веков переселение из Амшена в восточные районы Трапезундского вилайета, армяноязычных хемшилов (хомшеци);
- после установления границ между Турцией и СССР в 1921 году, часть хемшилов (хомшеци) осталась в составе Грузинской ССР;
- 25 - 26 ноября 1944 г. хемшиллы вместе с турками, курдами, лазами и др. народами были высланы из Аджарии в Среднюю Азию;
- в 80-ых годах 20 века переселение части хемшилов из Средней Азии в Россию.

Хемшилский (ХОМШЕНСКИЙ) ГОВОР

Армянская диалектология объединяет группы говоров амшенцев в единый амшенский диалект и относит его к (Чр) ветви армянского языка. Диалекты (Чр) ветви относятся к западноармянским диалектам и объединяются формой построения глагола изъявительного наклонения настоящего времени. Образование этой формы происходит по следующей схеме: смысловой глагол + личное окончание + частица (qni) - например, պիտրիւն+qni. Противоположная система у восточноармянских диалектов ветви (пн). Они образуют глагол этой формы путем прибавления к причастию настоящего времени вспомогательного глагола "быть", например, գրուի + եմ "пишу".

Данный диалект достаточно сильно отличается от других диалектов и литературных форм армянского языка, но наиболее близки ему по некоторым признакам диалекты Киликии (Зейтун, Мусалер, Хаджын, Сведия), Малой Армении (Себастья, Бргник), имеют общие параллели с диалектами Артвинской области (Хоторджур), Ростовской области (Нор - Нахичеванский). Все эти диалекты объединяет то, что в их образовании участвовали выходцы с территории Ани-Ширакской Ар-

мении.

Сравнительные данные показали, что наиболее близко совпадают в признаках с амшенским диалекты из ветвей (Чр). Это диалекты Киликии (Зейтун, Хаджын), затем следует сведийский (также Киликия), Себастья-Бргник (Малая Армения).

Амшено - армянский диалект делится на три говора дженик-ордуйский, сельский трабзонский и хемшилский, которые в свою очередь подразделяются на подговоры. Хемшилский говор достаточно отличается от остальных говоров Амшенского диалекта и имеет, как минимум, два подговора-турцеванский и арделейский.

В говоре хемшилов сохранились некоторые коренные армянские формы, которые в говоре дженик-ордуйских амшено-армян заменены турецкими или диалектными словами например (хем. պիտր < джан.- орд. һорор "курица", хем. լեզու < джан.- орд. шр "бери"). Характерным отличительным признаком некоторых подговоров хемшилского говора является переход о > оо, например (джан.- орд. որեմի - хем. ооմի "люлька", а > о джан.- орд. պիտր - хем. ошпир "брат", ր > ј джан.- орд. րիս - хем. րјс "лицо"), в некоторых случаях (о > шн джан.- орд. սղոս - хем. սղшн "стол").

Но в то же время хемшилский говор объединяет с остальными говорами диалекта большое количество специфических форм, например образование всех форм глагольного инфинитива с помощью ու, например (իւրու "вставать", գոհու "петь", խարու "смешивать") и т.д.¹⁴

Примеры счета: (մեկ "один", երկու "два", յեկ "три", չորս "четыре", հինգ "пять", լեց "шесть", յուսեկ "семь", ուս "восемь", ինեկ "девять", դաս "десять", տաս "двадцать", երեսուն "тридцать", հարս "сто").

Некоторые глаголы: (хем. խարու - джан.- орд. խարու "говорить", хем. սոյ джан.- орд. սիրուն "красивый", хем. բերեղու - джан.- орд. մութու "гулять", но в сел. траб. բերեղու "ходить, искать", хем. սորу - джан.- орд. սորу - сел. траб. սորу "работать"). Как мы видим, в говорах хемшилов имеется больше параллелей с говорами сельских трапезунцев, но не всегда.

Сегодня у хемшилов Краснодарского края очень слабо представлен фольклор. Это небольшое количество сказок и маны (частушек), но известно, благодаря материалам собранным Сергеем Варданяном в Средней Азии, что он достаточно богат.¹⁵

Обряды жизненного и календарного цикла

Чтобы лучше понять культуру хемшилов можно познакомиться с некоторыми их ритуалами жизненного цикла.

Рождение ребенка

После рождения ребенка роженица с ребенком в течение 40 дней не выходит из дома, но ее обязательно посещают родственники, они приходят с подарками, чтобы увидеть новорожденного дарят 50 - 100 рублей.

После 40 дней мать невестки приносит оогл "лолку", դոշիս "матрас", յորիս "одеало", յուսուիս "подушку" и 2-3 комплекта շոր "одежды". Родственники не-

стики покупают ребенку одежду, а матери новорожденного кольцо и платье, также подарки получает зять, его родители, сестры и братья. Сторона отца ребенка дарит им подарки в ответ. В течение 40 дней муж не спит с женой.

На 2-3 день мулла читает молитву на ухо ребенку и дает ему имя, которое выбрали родители. После этого записанную на бумаге молитву мулла зашивает и делает *huphuph* "талисман" и вешает на шею ребенка, так же от глаза надевают на руку или ногу дитя *huph* "бусы".

Обрезание

Только после того, как ребенку исполняется год ему можно делать обрезание и в честь этого "свадьбу", то есть большой праздник с большим количеством гостей. Чрццш "второй отец", может быть другой веры, он одевает ребенка, дарит его родителям и родственникам подарки. Ребенок одет нарядно и веселится со взрослыми после 10 часов вечера его уведут для ритуала. После обрезания гости заходят к ребенку и дарят ему и *huph* "мастеру" деньги.

Свадебный ритуал

Перед сватовством происходит сговор, после направляются сваты, они могут ходить за ответом до трех раз. *huph* *huph* "обручение" начинается с привоза подарков для невесты, она одевает *huph* "платок" и выходит к гостям, чтобы танцевать с ними.

Свадьба в доме невесты начинается без жениха, вечером с подарками приезжает его сторона. Пока их угощают ритуальным блюдом *huph* "сваренная курица с сладостями", *huph* "приданое" грузится в машины. Через час приезжает жених с музыкантами, его *huph* "дружок" должен выкупить невесту у ее *huph* "подружек".

В доме жениха свадебная процессия останавливается у калитки, жених бросает вверх монеты, пшеницу, конфеты на удачу. После *huph* "дяди невесты" просят привести барана или бычка, животное водят три раза против часовой стрелки вокруг невесты, далее у животного отрезается кусочек уха. Во время вхождения в дом, в косяк двери втыкаются ножи крест-накрест, а внизу ставится тарелка, которую невеста должна разбить правой ногой. Невесту ведут в ее будущую комнату, остальные садятся за стол. Хозяин дома делает подарки *huph* и *huph* "дядям невесты", после этого они не властны над невестой.

Празднество продолжается под свадебным шатром, на площадке молодожены делают три круга против часовой стрелки и ждут не садясь за стол выступления отца жениха. Он поздравляет и дарит невесте *huph* "большой платок", после убирает с ее лица фату. Следующим поздравляет молодых отец невесты, а ее мать не приходит на свадьбу, дальше следуют поздравления родственников и гостей.

На следующий день невестке делают *huph* подарки, затем приходит мулла и проводит ритуал *huph* "бракосочетания", после этого молодые могут провести вместе брачную ночь. Во время чтения молитвы у жениха расстегнуты все пуговицы и ширинка.

После брачной ночи приходит дружок и спрашивает *huph* "как она" на что жених отвечает *huph*, *huph* *huph* *huph* "спасибо, девушка твоя чистая". Невеста избегает свекра и пожилых до 2 - 3 лет, не называет мужа по имени, а ее сама сторона жениха называет *huph* "невестка" без имени.

Через 7 дней невеста возвращается к себе домой на три дня (*huph*). Со дня обручения зять избегает тестя, через два месяца после свадьбы его с друзьями приглашает к себе тесть, после чего избегание прекращается.¹⁶

Ритуалы календарного цикла хемшилов связаны с основными праздниками мусульман - суннитов: это *huph* (новый год), Раджаб - байрам, Ураза - Байрам, Курбан - байрам и др.

Идентичность и культурные связи с амшенскими армянами

В вопросе этнической идентичности у хемшилов "хомшеци" Краснодарского края существует двойное и даже тройное самосознание, так называемое "дрейфующее самосознание". Еще в 80-90-ых гг. 20 века в их среде преобладало мнение, что они турки или турки - хемшилы, но уже на стыке двух тысячелетий стало доминировать мнение, что они амшенцы, а некоторые считают себя амшенскими армянами, родственными амшенцам - христианам.

Каким образом произошла данная трансформация за столь короткий срок? Хемшилы Краснодарского края - единственная группа хемшилов, которая соседствует с амшенскими армянами, более того, некоторая их часть проживает в одном населенном пункте х. Калинин Апшеронского района. Конечно, живя в Средней Азии, хемшилы не могли не знать, что их язык похож на армянский, но сильное отличие говора от литературного армянского и случайные встречи с носителями армянского языка не давали им возможности осознать свою близость. После того, как они поселились рядом с амшенскими армянами, они могли говорить и понимать друг друга. Несмотря на это, осознание родства пришло не сразу, значительные культурные отличия, в первую очередь в религии, доминировали над лингвистическим родством. Свое будущее хемшилы Краснодарского края видели с турками-месхетинцами, с которыми они были одной веры, общей трагической исторической судьбой и похожими политическими проблемами касающимися проживания в крае. Общественные лидеры хемшилов в 1994 г. вынашивали планы основания хемшилской общественной организации, но остановились на том, что будут защищать свои права вместе с турками - месхетинцами через общество "Ватан" (Родина).¹⁷

После 2002 г., стало ясно, что турки-месхетинцы по программе Гос. Депа США в большинстве своем покидают Краснодарский край, а хемшилы не попадают в эту программу. Лидеры хемшилов попытались зарегистрировать Краевую общественную организацию "Хомшеци", но безуспешно. Не имея других союзников, хемшилские лидеры стали большим интересом относиться к связям с ам-

шено - армянской общественностью. Начался поиск своей идентичности, следствием чего стало ходатайство в институт Этнологии им. Миклухо Маклая РАН. Отрывок: "Мы, представители народа хемшилов (самоназвание хомшеци) обращаемся к вам с просьбой оказать содействие в получении исторической справки, в которой бы подтверждалась наша этническая самобытность, как отдельного народа хемшилов (хомшеци)".¹⁸

Ситуация изменилась и в бытовом сожительстве, если в конце прошлого века о совместных браках между хемшилами и амшенскими армянами не могло быть и речи, то сегодня они происходят. Обучаясь в одной школе с детьми амшенских армян хемшилские дети посещают факультативы по изучению армянского языка. Несколько лет назад, при участии АНИК центра "Амшен", был организован народный танцевальный коллектив "Фуртуна", где выступают вместе дети хемшилов и амшенцев.

Все это говорит о наметившихся сдвигих в культурном диалоге, но нужно быть осторожными при оценке этих событий и понимать всю деликатность происходящих процессов. Культурные связи амшенских армян с хемшилами могут стать тем мостом, через который можно будет стать ближе к нашим соотечественникам армяно - мусульманам.

Ардаваст Тулумджян
Председатель АНИК центра "Амшен"
Краснодарский край, г. Апшеронск
2009г.

Библиографические ссылки.

1. Хачикян Л. Страницы истории амшенских армян. // Амшенская библиотека. Краснодар, 2002.
2. Торлакян Б. Этнография амшенских армян. // Амшенская библиотека. Краснодар, 2002.
3. Тулумджян А. Земля и корни. // "Анив" N 3(3), 2005.
4. Овчинников Н. Апшеронский район, 2005.
5. Ханзадян С. Возмутительный отказ. // Амшенская библиотека. Краснодар, 2002.
6. Хачикян Л. Страницы истории амшенских армян. // Амшенская библиотека. Краснодар, 2002.
7. Тапян А. Армянское население от Черного моря до Карина. Вена, 1921, (на арм. яз.).
8. Торлакян Б. Страницы из истории амшенских армян XVII - XVIII вв. // Историко - филологический журнал. Ереван, 1972, N 4, (на арм. яз.).
9. Тапян А. Армянское население от Черного моря до Карина. Вена, 1921, (на арм. яз.).
10. Тулумджян А. Земля и корни. // "Анив", N 3(3). 2005.
11. Кузнецов И. Хемшилы Краснодарского края в 1980 - 1990 - е гг. // Старый свет: Археология. История. Этнография. Краснодар, 2000.
12. Там же.
13. Кузнецов И. Одежда армян Понта. Москва, 1995.
14. Ачарян Гр. Исследования амшенского диалекта. Ереван, 1947, (на арм. яз.).
15. Голос Амшенский. Том 3. Составитель и ред. Варданян С., Ереван, 1989.
16. Полевые материалы автора. 2002 - 2003 гг.
17. Кузнецов И. Турки - хемшилы или исламизированные армяне? // Диаспоры. N 1-2. М. 2000.
18. Ходатайство в институт этнологии им. Миклухо Маклая РАН. Архив автора.

Директору института этнологии и антропологии им. М.Маклая В.А.Тишкову
Заведующему отделом Кавказа С.А.Арутюнову

ХОДАТАЙСТВО

Мы, представители народа хемшилов (самоназвание - хомшеци) обращаемся к вам с просьбой оказать содействие в получении исторической справки, в которой бы подтверждалась наша этническая самобытность, как отдельного народа хемшилов (хомшеци).

В настоящее время, в связи с различными объективными и субъективными причинами представители нашего народа в различных официальных документах обозначены как: хемшилы, турки, грузины и пр. Такая же ситуация с фамилиями, окончания которых: турецкие - "оглы", грузинские - "дзе", русские - "ов", "ев" и пр.

Запрашиваемая историческая справка нам необходима для сохранения нашей этнической самобытности и представления по необходимости в различные государственные учреждения.

С уважением,

Салих-оглы Хасан Дурсунович, пенсионер, духовный лидер

Салих-оглы Мамуд, общественный лидер

Татар-оглы Камилль Харунович, преподаватель

Карач-оглы Сулейман Мухамедович, предприниматель

17 апреля 2002 год.

РОССИЙСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК

ИНСТИТУТ ЭТНОЛОГИИ И АНТРОПОЛОГИИ им. Н.Н.Миклухо-Маклая

117334 Москва, Ленинский пр-т, 32а
Тел.: (095) 938 1793 Факс: (095) 938 0600
Эл. почта: ANTHRU@IEA.RAS.RU

21.05.2003 № 4410/2173

на № _____

Уважаемый Салих-Оглы Хасан Дурсунович!

В ответ на ваш запрос направляем справку о хемшилах, подготовленную заведующим отделом Кавказа ИЭА РАН чл.-корр., д.и.н. С.А.Арутюновым.

С уважением,

САЛИХ-ОГЛЫ Хасану Дурсуновичу
Краснодарский край, Апшеронский район,
поселок Вперед, ул. Октябрьская, дом 47
Индекс 362562

Глубокоуважаемый Хасан Дурсунович!

В ответ на Ваш вопрос сообщая:

По имеющимся этнографическим и историческим данным, уже начиная с XI-XII вв. имело место интенсивное переселение армян из араратских и вандских районов исторической Армении в причерноморские районы Малой Азии, в частности в район Трапезунда (Трабзона), тогда занятый греческим Трапезундским царством, политически тесно связанным с Грузией. В дальнейшем район расселения этих армян, по имени одного из их князей, Хамама, получил название Хамамашен, позднее сокращенное в Хамшен или Амшен.

В ходе захвата большей территории Малой Азии (ныне Турции) переселившимися сюда из Средней Азии турками-сельджуками, а затем турками-османами значительная часть местного христианского населения (греческого, грузинского и армянского) приняла ислам. Этот процесс особенно интенсивно шел в XIV-XVI вв.

Большинство принявших ислам местных жителей вскоре вслед за этим перешли на турецкий язык и стали считать и называть себя турками. Однако, многие из них и по сей день сохранили память о своем прошлом греческом (трабзонские турки) или грузинском (месхетские турки) происхождении.

Другая же часть принявшего ислам населения, которая в силу меньшей интенсивности контактов с пришлыми турками сохранила свой прежний язык, превратилась в особые народности, занимающие как бы промежуточное положение между грузинами и турками (как алджарцы) или между армянами и турками (как хемшилы).

В 1944 году в ходе сталинских репрессий, проживавшие в Грузии хемшилы, бывшие советскими гражданами, были насильственно и противозаконно высланы в Среднюю Азию.

Таким образом, хемшилы (иначе хемшинлы, или хомшеци) должны рассматриваться как особый народ, этнически близкий к армянам, принявший в середине века ислам, говорящий на своем особом говоре амшенского диалекта армянского языка, сильно насыщенном заимствованными турецкими словами. Самоназвание хомшеци связано с названием региона близ Трабзона - Хамшен.

Хемшилы не являются ни грузинами, ни турками, хотя имеют с турками некоторую культурную близость, но близость их с армянами больше.

По международным нормам права, Российская Федерация, как правопреемница СССР, обязана признавать за хемшилами право на российское гражданство, на проживание в любом районе Российской Федерации, на юридическую и социальную защиту российской федеральной власти.

Любая дискриминация хемшилов по причине национальной и религиозной принадлежности противоречит принятым Россией международным обязательствам и может быть оспорена в соответствующих международных органах, в частности, в Страсбургском суде.

Окончания хемшилских фамилий могут быть любые - "оглы", "дзе", "ев", "ян" и пр., в зависимости от традиций и истории каждой конкретной семьи.

Зав. отделом Кавказа ИЭА РАН член-корр. РАН, д.и.н. С.А. Арутюнов

С. Арутюнов

ՄԻ ԿՈՐՄ ԹՈՂ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՐԽԻՎԸ, ՏԵՍ ՕՍՄԱՆՅԱՆԸ

Սկիզբը՝ 3-րդ էջում:

Երուսաղեմի արխիվը

Մեկ այլ կարևոր աղբյուր է Երուսաղեմի պատրիարքարանի արխիվը: Այս արխիվի առանձնահատկությունն այն է, որ այստեղ պահպանվում են վերոհիշյալ «Հանցագործությունների հետաքննիչ հանձնաժողովի» այսօր անհետացած որոշ փաստաթղթերի պատճենները: Այս պատճեններն այն տարիներին ռազմական արտակարգ ատյաններում աշխատող որոշ հայ պաշտոնյաների կողմից գաղտնի կերպով պատճենվել են ձեռքով՝ դատական գործերից: Սակայն վերոնշյալ արխիվը բաց չէ ուսումնասիրողների առջև: Մի բան, որ շատ սխալ է:

Դաշնակցության արխիվը

Իսկ Հայազոյուի՝ 20 միլիոն դոլարանոց շուրջի թեմա դարձած Դաշնակցության բոստոնյան արխիվը, թուրքական տեսակետի համաձայն, փակ է, իսկ ըստ հայկականի՝ բաց: Իրական դրության մասին կարող են հայտնել միայն այս արխիվներում աշխատելու համար գործունեություն ծավալած ուսումնասիրողները: Եթե անգամ փակ է, ինչպես որ դա ասում էր Հայազոյու, ապա այս արխիվը «սոցիալիստ ազգայնականության» ուղղությամբ գործունեություն ծավալած դաշնակցականների՝ այն օրերի քաղաքական քննարկումների վրա լույս սփռելու տեսանկյունից, հավանաբար, ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում, սակայն այս արխիվներից ձեռք բերվելիք ամենատարածված հայտնագործություններն անգամ չարժեն Հայազոյուի 20 միլիոն դոլարին, քանի որ չեն կարող արդարացնել դաշնակցականների հետ ոչ մի առնչություն չունեցող հարյուրհազարավոր մարդկանց զոհաբերումը թուրքական ազգայնամոլությանը:

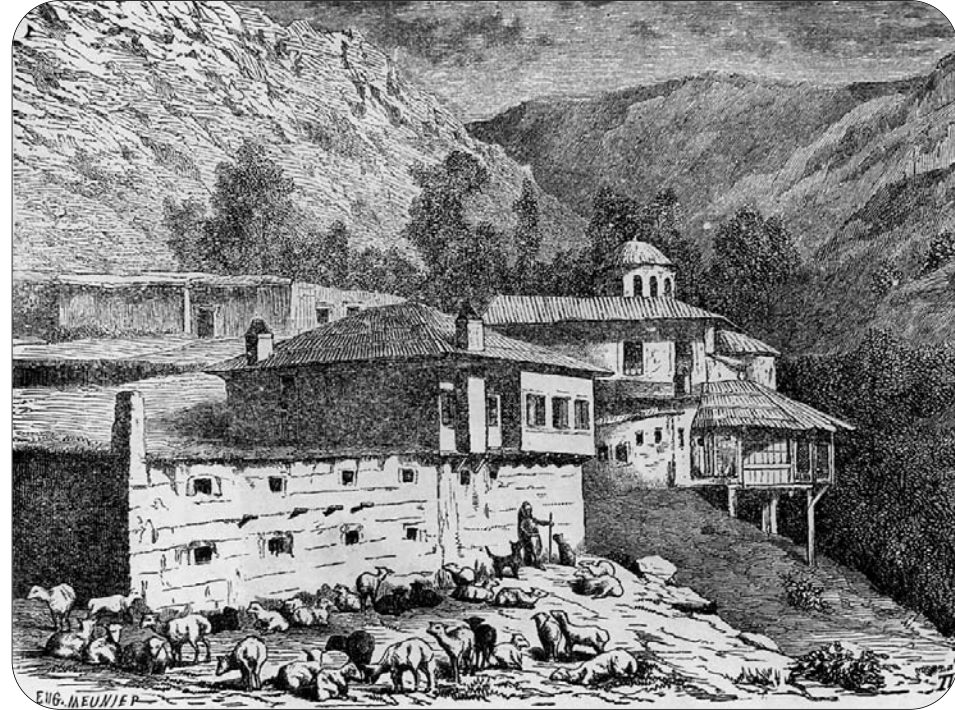
Արամ Անտոնյանի փաստաթղթերը

Վավերագրերի մեկ այլ կարևոր խումբ է կազմում 1914 թ. գորահավաքի ժամանակ բանակում որպես նամակագրությունը և գրագրությունը ընթերցող պաշտոնյա ծառայած Արամ Անտոնյան անվամբ հայի՝ տեղահանությունից հետո որչ մնացած հայ տղամարդկանց, կանանց և երեխաների վկայություններն ու Հայեպի տեղահանության կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Նայիմ բեյ անունը կրող մի թուրք պաշտոնյայից ստացած բազմաթիվ փաստաթղթեր, հեռագրեր և որոշումը պարունակող հուշերից կազմված գիրքը, որը վերնագրված է հետևյալ կերպ՝ «Նայիմ բեյի հուշերը. թուրքական պաշտոնական փաստաթղթերը՝ հայերի տեղահանության ու կոտորածների վերաբերյալ»: Քանի որ 1920 թ. հայերեն, 1965-ին էլ՝ ֆրանսերեն և անգլերեն տպագրված այս գրքում տեղ գտած վավերագրերի բնագրերը դեռևս չեն գտնվել, պաշտոնական պատմաբանները հակված են անուշադրության մատնելու այս աղբյուրը: Այնինչ այս հուշերի գիրքն ու որոշ արխիվային փաստաթղթեր համընկնում են միմյանց հետ: Անշուշտ, կան նաև անգլիական, ամերիկյան, գերմանական, ֆրանսիական, ավստրիական ու ռուսական արխիվները, որոնք առանձին հոդվածի նյութ կարող են ծառայել, ինչպես նաև այն տարիներին օսմանյան երկրում գտնվող մի փոքրամասնի, լրագրողների, հետազոտողների, օգնության կազմակերպությունների անդամների և մի շարք այլ անձանց ժողոված փաստաթղթերն ու տեղեկությունները: Ավելին՝ գոյություն ունեն հազարավոր գրքեր, որոնք կազմվել են այս բոլոր աղբյուրների օգնությամբ: Անշուշտ, կարևոր է բոլոր փակ արխիվների բացումը, սակայն, մեղմ ասած, էթիկայից դուրս է հասարակայնության մեջ մթնոլորտ ձևավորելը, թե «Եթե Դաշնակցության արխիվները

ը չբացվեն, ճշմարտությունը չի բացահայտվի»:

Ինչո՞ւ են անհետացել որոշ օսմանյան վավերագրեր

Երբ անդրադառնում ենք տեղական և արտասահմանյան արխիվային փաստաթղթերին, դատական արձանագրություններին, մամուլում հրատարակված տեղեկություններին, օրագրերին ու հուշերին, ապա պարզվում է, որ տեղահանության ընթացքում և հետագայում բազմաթիվ վավերագրեր են հափշտակվել կամ ոչնչացվել կասկածյալների կողմից: Դրանք գլխավորում են Հատուկ կազմակերպությանը պատկանող փաստաթղթերը:

Գյումուշխանեի Ա.Փրկիչ վանքը:

ը: Երկրորդ խումբն են կազմում Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին վերաբերող նյութերը: Ստամբուլում կատարված դատավարության տարբեր միտերում ցուցմունքներ տված Միդիաթ Շյուքրյու Բեդան, Քյուչուք Թայյաթը և Ջիա Գյոքալիը հայտնում են, որ այդ փաստաթղթերը տարել է երիտթուրքերի կենտրոնական կոմիտեի անդամ դոկտոր Նազըմը (տե՛ս «Թաքվածի վերջալի»-ի 3543 համարը, 8-ը մայիսի, 1919 թ.):

Լքյալ գույքի գրանցամատյանները

Անհետացած փաստաթղթերի երրորդ խումբն են կազմում Օսմանյան կայսրության Ներքին գործերի նախարարությանը պատկանող որոշ վավերագրեր: Օրինակ՝ ասպարեզում չկան Նախարարների խորհրդի 1915 թ. մայիսի 30-ի տեղեկագրերը և 1915 թ. հունիսի 10-ի հրահանգի հիման վրա հիմնված Լքյալ գույքի հանձնաժողովների գրանցամատյանները (սույն հանձնաժողովները կազմավորվել էին հայերի գույքին հետևելու նպատակով): Շեքեթ Սյուրեյա Արեմիրն իր հուշերում նշում է, որ լսել է, թե Թայյաթ փաշան արտասահման փախչելուց առաջ «նախ մի ձամպուրկ թղթերով գնացել է Արնավուքթյոյի ափին (...) մի ամառանոցում բնակվող իր ընկերներից մեկի մոտ: Այդ փաստաթղթերն այրվել են վիլայի նեքեի հարկում գտնվող վառարանի մեջ»: (Այդ մասին տե՛ս «Էնվեր փաշան Մակեդոնիայից մինչև Միջին Ասիա» գրքի երրորդ հատորը, 1914-1922, Ռեմզի տպագրատուն, 1978 թ., էջ 468):

Հավիշտակված գինվորական փաստաթղթերը

Փաստաթուղթ են գողացել ոչ միայն տեղական, այլև արտասահմանցի գործիչները: Պատերազմի ժամանակ օսմանյան գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնում հանդես եկած Հանս Ֆ. Լ. Ֆոն Սեքտը

Գերմանիա վերադառնալիս իր հետ է տարել օսմանյան գլխավոր շտաբին վերաբերող կարևոր փաստաթղթեր: Սադրազան (մեծ վեզիր) Իզզեթ փաշան 1918 թ. նոյեմբերի 6-ին գրած մի նամակով թե՛ իր բողոքն է արտահայտել այդ կապակցությամբ և թե՛ պահանջել է, որպեսզի փաստաթղթերի հետ միասին հետ վերադարձվեն նաև Թայյաթի, Էնվերի և Ջեմալի գլխավորությամբ Գերմանիա ճողոպտածները: Թե՛ն Բեռլինը խոստացել է վերադարձնել վավերագրերը, բայց երբեք էլ չի կատարել իր խոստումը: Հանս Ֆ. Լ. Ֆոն Սեքտը պատմում է, որ իր պաշտոնին գտնվելիս պարտադիր է եղել պաշտոնական հրամաններին, գաղտնի որոշումներին և անվավեր լինելը ցույց տվող

ինչպես պետք է վերաբերվել աքսորվող քարավանների միջից դավանափոխ եղողների հետ, որից հետո նշվում է հետևյալը. «... և մեր այս հաղորդումն անհրաժեշտ անձանց հատուկ կերպով հղվելու և տվյալ հեռագրի պատճենը հեռագրատան միջոցով հասնելուց հետո ոչնչացնել» (BOA/DH.SFR., nr. 54/100): Մեկ այլ օրինակ է «Անձամբ» հատուկ գրությամբ 1915 թ. հունիսի 23-ին Մոսուլ ու Դեր Ջոր հղված մի հեռագիր: Հայերի վերաբնակեցման խնդրի մասին որոշ վերին աստիճանի կարևոր հրահանգներ տվող հեռագիրն ավարտվում է հետևյալ ձևով. «Հաղորդվում է, որ տվյալ ծածկագիր հեռագիրը հասցեատերերին ներկայացվելուց հետո ոչնչացվի» (BOA/DH.SFR. nr., 54/41): Փաստաթուղթ այրելու գործողությունը շարունակվել է նաև (Թուրքիայի) պարտությունից հետո՝ զինադադարի ժամանակաշրջանում: Թայյաթ փաշայի կառավարության՝ հրաժարական տալուց հետո 1918 թ. հոկտեմբերի 14-ին կառավարություն կազմած Լիմեթ Իզզեթ փաշան իր վրա է վերցրել նաև Ռազմական նախարարի պարտականությունները: Եթե հայացք գցենք Հատուկ կազմակերպության վերջին ղեկավար Հյուսամեդիին էրթյուրքի հուշերին, ապա կտեսնենք, որ վերոհիշյալ փաշայի առաջին գործն է եղել «Հատուկ կազմակերպության տնօրինության աշխատանքների անմիջապես դադարեցման և արխիվների վերացման մասին հրահանգը»:

Ոչնչացում փոստում

Վավերագրերի ոչնչացումը շարունակվել է, երբ պարզ է դարձել, որ պատերազմն ավարտվելու է պարտությամբ: Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատյանի կողմից իրականացված դատաքննության ժամանակ՝ 1914-1918 թթ. պաշտոնավարած Նախարարների խորհրդի անդամներին վերաբերող դատավարության 1919 թ. հունիսի 3-ի նիստում, կապի նախկին նախարար Հյուսեին Հաշիմը հայտնում է, որ այրվել են Ռազմական նախարարությանը պատկանող փաստաթղթերը: Որից հետո այս խնդրի հետ առնչություն ունեցած Չաբալջայի փոստի և հեռագրության տնօրենի նախկին տեղակալ Օսման Նուրի էֆենդուի դեմ հարուցվում է դատական գործ՝ փաստաթուղթ այրելու մեղադրանքով: Դատու սկսվում է 1919 թ. օգոստոսի 4-ին: Ամբաստանյալն իր ցուցմունքում ասում է, թե «Որոշ փաստաթղթեր այրել են տրված հրամանի հիման վրա: Պետերս, պատասխանատվությունն իրենց վրա վերցնելով, ասացին՝ այսինչ թվականից մինչև այնինչ թվականի փաստաթղթերն այրիր, ես էլ այրեցի»: Տվյալ դատաքննության արդյունքը հայտնի չէ: (Այդ մասին տե՛ս «Ալեմդար» օրաթերթի 1919 թ. օգոստոսի 5-ի և 6-ի համարները):

Ռեֆիք Հալիդ Քարայը զինադադարի ժամանակաշրջանում եղել է Փոստի և հեռագրության գլխավոր տնօրենը: Երբ «Ալդեդե» ամսագրում 1948 թ. հրատարակվում է տվյալ ժամանակաշրջանի մասին իր հուշերը, բավականին երկար մի նամակ է ստանում Փոստի, հեռագրերի և հեռախոսի վարչությունում երկար տարիներ ծառայության մեջ եղած Հ. Սադըք Դուրաքան անվամբ մի պաշտոնյայից: Ռեֆիք Հալիդը հետագայում իր կազմած գրքում նույնությամբ հրատարակում է նաև այդ նամակը, ըստ որի՝ վերոհիշյալ պաշտոնյան պատմում է, թե որպեսզի կանխվի զինադադարի ժամանակ Փոստի, հեռագրերի և հեռախոսի վարչությունում պետական հաղորդակցությանը վերաբերող փաստաթղթերը թշնամու ձեռքն անցնելը, Մեմեդ Էմին բեյի կողմից բոլոր կենտրոններին հրաման է հղվել, որ վերացվեն բոլոր առկա պաշտոնական փաստաթղթերը, հեռագրերի պատճեններն ու բնագրերը: (Այդ մասին տե՛ս Մինեթաբ Իլեմիհրաբի «Ջինադադարի շրջանի հուշերը» գիրքը, «Ինքըլաբ» տպագրատուն, 1992 թ., էջ 271-272):

Էնվերի և Թայյաթի հեռագրատները

Յուզբաշի Սելահեդդինը իր հուշերում հաղորդում է, որ Էնվերն այնուհետև վերացրել է պաշտոնական աղբյուրներից գերմանացիներին սիրաշահելու համար ուղարկված իր հեռագրերը, ինչպես նաև՝ հետագայում իր տանը տեղադրված «հեռագրատնից» ուղարկվածները: (Այդ մասին տե՛ս Իլհան Սելջուկի «Յուզբաշի Սելահեդդինի վեպը» գրքի առաջին հատորի 292 էջը, Ռեմզի տպագրատուն, 1993 թ.):

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ և արտաքին գործերի նախարար Հալիլ Մեմեթեյի հուշերից տեղեկանում ենք, որ տեղահանության համար ղեկավար ուղղել հանդիսացած և նախկինում հեռագրատանն աշխատած Թայյաթը հատուկ գիծ է անցկացրել դեպի իր տուն և իր նամակագրությունը կատարել է այստեղից: (Տե՛ս «Օսմանյան խորհրդարանի նախագահ Հալիլ Մեմեթեյի հուշերը» գիրքը, կազմող՝ Իսմայիլ Արաբ, Հյուրիլեթի հրատարակչություն, էջ 216):

Այրված փաստաթղթերը

Օսմանյան կառավարության արխիվի ներքին գործերի նախարարության արձանագրություններում անգամ կան գրառումներ՝ պետության պաշտոնական փաստաթղթերի վերաբերյալ, որոնց վրա նշված է «ընթերցելուց հետո այրելու» պահանջը: Այսպես, օրինակ, 1915 թ. հունիսի 22-ին Թայյաթ փաշայի ստորագրությամբ Անվտանգության գլխավոր տնօրինության կողմից որոշ վավերների և մյութասարիֆների՝ անուն առ անուն ուղղված ծածկագիր հեռագրերում տեղեկացվում է, թե

Փաստաթղթերի ոչնչացումներ՝ անհատների կողմից

Կարկառուն իրապատական, կայ- մակամ, վալի լինելուց բացի նաև Միու- թյուն և առաջադիմություն կուսակցու- թյան վերջին կառավարության մեջ Հա- սարակական աշխատանքների նա- խարար եղած, Ադանայի տեղահանու- թյան դեպքերին մասնակցություն ցու- ցաբերած լինելու համար ձերբակալ- ված ու Մալթա աքսորված Ալի Մյունի- ֆը հայտնում է, թե «Իթիլաֆականների խրախուսմամբ ձերբակալվում և դատի էին տրվում մի կողմից՝ պատերազմա- կան հանցագործները, մյուս կողմից էլ՝ նշանավոր իրապատականները (...): Ինձ հայտնեցին, որ տունս էլ են խու- զարկելու: Թեև ես կարծում էի, թե որևէ կարևոր բան չեմ թողել, սակայն մեր տունը խուզարկվեց, և ես ձերբակալ- վեցի նամակագրությանը վերաբերող որոշ փաստաթղթերի պատճառով, որ գտել էին նրանք (...): Ինձ ուղղված մե- ղադրանքը կայանում էր նրանում, որ ես իրապատական հայրուհի էի (...): Մի ճամպուրկի գրայնում (...) Ադանայից ներքին գործերի նախարար- ին իմ կողմից հղված հեռագրի սևագ- րություններն էին անցել նրանց ձեռքը (...): Հիրավի, թեև ժամանակին ավելի կարևոր փաստաթղթերը ոչնչացրել էի, դա մոռացել էի ճամպուրկի փոքր գր- պանում (...): Այդ փաստաթուղթը, որ մոռացել էի վերացնել, օգտագործվում էր իմ դեմ՝ որպես հանցանքի ասպա- ցույց: (Տես Թահա Թորոս, «Ալի Մյունիֆ թեյի հուշերը», ԻՍԻՍ Իրատարակչու- թյուն, 1996 թ., էջ 96-97):

Ազգային ազատագրական պայքա- րի տարիներին Արդարադատության նախարար աշխատած Ահմեդ Ռեֆաթ Չալըքան հետևյալն է նշում իր հուշե- րում. «Ղատախազը ինձ հաղորդեց, որ մի օր վիլայեթ է հասել մի ծածկագիր հեռագրի, մի խառը հանձնաժողով Կայսերի (Կեսարիա) գալով՝ քննելու է տեղահանության գործը, և որ կասկած- յալների դեմ իրականացվելու է հե- տաքննություն ու դատական հե- տապնդում, նրանց տներն էլ խու- զարկվելու են...: Ղատախազը հետ միասին տուն եկանք. ես այրեցի փաս- տաթղթերս ու հուշերս»: (Ահմեդ Ռե- ֆաթ Չալըքայի հուշերը, Հուրիդ Չալի- թայի անձնական տպագրատուն, 1992 թ., էջ 7, 15-16):

Անգլիական արխիվից

1919 թ. հունվարի 24-ին անգլիացի- ների ձեռքն է ընկնում մի հեռագիր, որը Ներքին գործերի նախարարությունը հղել էր Անթեպի (Այնթապի) վիլայեթին: Հեռագրով պահանջվում է վերացնել գորահավաքից ի վեր տվյալ շրջան ու- ղարկված պաշտոնական հեռագրերի բնագիր օրինակները (FO371/4174/ 15450: folio 182): 1919 թ. հունիսի 17- ին, երբ տվյալ ժամանակաշրջանի Արտգործնախարար Սաֆա թեյն այդ առթիվ իր ղեկավարություն է արտահայ- տում անգլիական Գերագույն կոմիսս- րությանը, այնուամենայնիվ ընդունում է, որ Ղիարբեթիի Հեռագրության վարչությունը կազմակերպելու (գավառնե- րին) ու նահիյեներին (գյուղայնություն) մի շրջաբերական է ուղարկել՝ 1914- 1918 թթ. ստացված փաստաթղթերի բնագրերը վերացնելու հրահանգով (FO371/4174/15450: folio 182): Հիմա Յուսուֆ Հալաջուլուի դիմենք հետևյալ հարցով. «Արդյոք ինչե՞ր էին գրված այդ փաստաթղթերում, որ այդ- քան անհրաժեշտ էր դրանց ոչնչացու- մը»:

Թաներ Աբջամի՝ Յուսուֆ Հալաջուլուին ուղղված քննադատությունները

Խնդիրը միայն վավերագրերի բա- ցակալությունը չէ: Հարցեր են առաջա- մով:

Տրապիզոնի հայկական եկեղեցու որմնակարներից:

Ունեմ նաև առկա փաստաթղթերը ազ- նիվ կերպով օգտագործելու առումով: Այս առումով որպես օրինակ կարող են ծառայել թուրքական պաշտոնական տեսակետը պաշտպանելու նպատա- կով արվող այն պնդումները, թե տա- րագրված հայերի սեփականության արժեքները Լքյալ գույքի հանձնաժո- ղովների կողմից ուղարկվել են իրենց տերերին: Այս պնդումը կրկնվում է նաև Յուսուֆ Հալաջուլուի կողմից՝ իր «Հա- յոց տեղահանությունը և ճշմարտու- թյունները (1914-1918)» գրքում (էջ 69): Թաներ Աբջամի իր վերջին գրքում հետևյալն է ասում դրա կապակցու- թյամբ. «Թուրքական պաշտոնական տեսակետը պաշտպանելու նպատա- կով գրված մի աշխատության մեջ առաջ է քաշվում այն տեսակետը, թե «վաճառված սեփականությունների գներն ուղարկվել են իրենց տերերին» Լքյալ գույքի հանձնաժողովների կող- մից: Հետևապես՝ աքսորի վայրերը հա- սած գաղթականներն իբրև թե այդ գու- մարներով իրենց գործն են հիմնել և հարմարվել նոր բնակավայրերին» (Տես՝ Յուսուֆ Հալաջուլուի «Հայոց տեղահանությունը և ճշմարտություն- ները (1914-1918)» գրքի 69-րդ էջը): (...) Սույն տեսակետն առաջ քաշած անձը 1989-1992 թթ. եղել է Կառավա- րության Օսմանյան պետական ար- խիվների գլխավոր տնօրենը, իսկ 1993 թվականից ի վեր հանդիսանում է Թուրքական պատմական ընկերության նախագահը: Հեղինակը, որպես իր պնդման ապացույց, բերում է 3 օսման- յան փաստաթուղթ: Ուշագրավն այն է, որ որպես փաստարկ ներկայացվող այս հեռագրերից և ոչ մեկի բովանդա- կությունը չի պարզաբանվում, և որ տվ- յալ փաստաթղթերից ոչ մի հղում չի ար- վել: Ըստ էության, եթե հղում արվեր, ապա կլիներ հետևյալ պատկերը. այս երեք հեռագրերն էլ վերաբերում են միևնույն դեպքին և հղվել են միևնույն օրը երեք տարբեր վայրերի հասցեա- տերերին: Ավելին՝ տվյալ փաստաթղ- թերը որևէ կապ չունեն հայերի կողմից լքված գույքերի վաճառքից ստացված եկամուտը նրանց վերադարձնելու խնդրի հետ: (...) Ինչպես տեսնում ենք, հեռագրերը վերաբերում են միայն էս- քիչեհիդից հայերի ապրանքների վա- ճառքից ստացված գումարը Հալեպ ու- ղարկվելուն, որպեսզի փակվեն տեղա- հանության ժամանակ կառավարու- թյան արած ծախսերը: Այն հանգաման- քը, որ Օսմանյան արխիվների գլխա- վոր տնօրենը եղած, ուզած թույլին արխիվում գտնվող ամեն մի արժա- նագրության և ամեն մի վավերագրի հասու լինելու հնարավորությունն ունե- ցած մեկը չի կարողացել գեթ մեկ փա- տաթուղթ գտնել առ այն, թե հայերը տարագրված վայրերում ստացել են իրենց թողած գույքերի փոխհատուցու- մը, ինչպես նաև՝ այն, որ տվյալ անձն անգամ դիտավորյալ կերպով խեղա- թյուրելով է օգտագործում որոշ նյու- թեր, որոնք ոչ մի առնչություն չունեն տվյալ խնդրի հետ, արդեն իսկ բավա- րար է՝ որոշ բաներ բացատրելու առու- մով»:

1397 հոգու մասին սուտը

Թաներ Աբջամի իր վերոնշյալ գր- քում հարցականի տակ է դնում նաև այն փաստարկը, որ շատ հաճախ է օգտագործվում, որպեսզի հաստատ- վի, թե տեղահանության նպատակը չի եղել հայերի բնաջնջումը: Ըստ այդ պնդման, որն առաջին անգամ ար- տահայտվել է Քամուրան Գյուրյունի «Հայկական թղթապանակ» գրքում (էջ 88), որից հետո կրկնվել նաև Յու- սուֆ Հալաջուլուի «Հայոց տեղահա- նությունը և ճշմարտությունները (1914-1918)» աշխատության մեջ՝ «Տեղահանության ժամանակ որոշ պաշտոնյաներ թույլ են տվել չարաշ- ահումներ, բայց հիմնվել է մի հա- տուկ հետաքննող հանձնաժողով, և մեղավորները հանձնվել են արտա- կարգ դրության դատարաններին: Հետաքննություն է սկսվել 1397 հո- գու դեմ, որոնց մեծ մասը ենթարկվել է տարբեր պատիժների, այդ թվում՝ մահապատժի»:

Հիմա կրկին ընթերցենք Թաներ Աբջամի. «Երբ առանձին-առանձին անդրադառնում ենք այն 12 փա- տաթղթերին, որ բերել է Հալաջուլու- ն՝ որպես ապացույց «ծանր պա- տիժների ենթարկվելու» մասին, ապա տեսնում ենք, որ տվյալ վավե- րագրերից և ոչ մեկը որևէ կապ չունի հայերի դեմ հանցանք կատարած պաշտոնյաների դատավարության ու պատժվելու հետ: Տվյալ նյութերն առնչվում են միայն այնպիսի հանցա- գործությունների, ինչպիսիք են հայե- րի թողած գույքը կողոպտելը, առևանգելը, կաշառելը և պարտագ- րելը, և դրանց մեծ մասն էլ արդեն իսկ որևէ կապ չունեն դատավարու- թյան հետ (...): Հալաջուլուն, որը վե- րոհիչյալ փաստաթղթերը ներկայաց- նում է որպես «ռազմական ասոյա- նում կատարված դատաքննության» ու «ծանր պատիժներ ստանալու» օրինակներ, չի բավարարում այդ- չափ խեղաթյուրումներով և չի քաշ- վում անգամ իր տեսակետին որպես ապացույց բերել նաև հայերի դեմ հանցանք գործելու պատճառով գո- վեստի արժանացած պետական պաշտոնյաների մասին նյութեր: Օրի- նակ՝ փաստաթղթերից մեկն այն մա- սին է, թե Ջեմալ փաշայի կողմից պաշտոնազրկված մի կայմական (գավառապետ) արժանացել է Թալ- յաթ փաշայի գովաբանությանը և վե- րադարձվել իր պաշտոնին: (...) Այն, որ այս փաստաթուղթը ներ- կայացվում է որպես հայերի դեմ հան- ցանք գործած պետական պաշտոն- յաների՝ տարբեր պատիժների են- թարկված լինելու օրինակ՝ ընդհուպ մինչև մահապատիժ, պետք է ընկալ- վի որպես ամոթ, ավելին՝ հանցանք՝ կատարված գիտնականի կողմից»:

«Թարաֆ» 25.05.2008 <http://www.taraf.com.tr/makale/728.htm> Թարգմանությունը՝ ՄԵԼԻՆԵ ԱՆՈՒՄՅԱՆԻ akunq.net

ԱՐԴՎԻՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԿՐՈՆԱՓՈՒՆ ՀԱՄՇԵՆԱԿԱՅԵՐԻ ԵՐԳԵՐԻՑ

Քա՛, յես քեզի ամա

Քա՛, յես քեզի ամա, օ՛յ, Աս աշխարհս քօլէ չի՞մ թա, օ՛յ, Քա՛, յես քեզի ամա, օ՛յ, Յէս ինձիգի ցվօնէ չի՞մ թա, օ՛յ, Ասա՛, սէվդամ, ասա՛, սէվդամ, օ՛յ, օ՛յ, Քա՛, քու դարդէթ շաղ ա սէվդամ, օ՛յ, օ՛յ, Քա՛, յես քեզի ամա, օ՛յ, Գալաշ էլլիմ փէչէ չի՞մ թա, օ՛յ, Քա՛, յես քեզի ամա, օ՛յ, Մարթու հողէ թէնէ չի՞մ թա, օ՛յ, Ասա՛, սէվդամ, ասա՛, սէվդամ, օ՛յ, օ՛յ: Քա՛, քու դարդէթ շաղ ա, սէվդամ, օ՛յ, օ՛յ: Քա՛, յես քեզի ամա, օ՛յ, Սէրդիդ մէչէ հօքի էլլիմ, օ՛յ, Քա՛, յես քեզի ամա, օ՛յ, Աչվէնօւթ աստաղ էլլիմ, օ՛յ, Ասա՛, սէվդամ, ասա՛, սէվդամ, օ՛յ, օ՛յ, Քա՛, քու դարդէթ շաղ ա, սէվդամ, օ՛յ, օ՛յ... *խոսքի և երաժշտ. հեղինակներն անհայտ են:*

Քա՛, ես քեզ համար

(թարգմանություն) Քա՛, ես քեզ համար, օ՛յ, Այս աշխարհը չե՞մ վառի, օ՛յ, Քա՛, ես քեզ համար, օ՛յ, Ես ինձ չե՞մ սպանի, օ՛յ, Ասա՛, իմ սեր, ասա՛, իմ սեր, օ՛յ, օ՛յ, Քա՛, քու դարդը շատ է, իմ սեր, օ՛յ, օ՛յ Քա՛, ես քեզ համար, օ՛յ, Քամի լինեմ չե՞մ փչի, օ՛յ, Քա՛, ես քեզ համար, օ՛յ, Մարդու հողը չե՞մ դնի, օ՛յ, Ասա՛, իմ սեր, ասա՛, իմ սեր, օ՛յ, օ՛յ: Քա՛, քու դարդը շատ է, իմ սեր, օ՛յ, օ՛յ, Քա՛, ես քեզ համար, օ՛յ, Սրտիդ մեջ հոգի լինեմ, օ՛յ, Քա՛, ես քեզ համար, օ՛յ, Աչքերիդ աստղ լինեմ, օ՛յ, Ասա՛, իմ սեր, ասա՛, իմ սեր, օ՛յ, օ՛յ, Քա՛, քու դարդը շատ է, իմ սեր, օ՛յ, օ՛յ: *1 Քա - կանանց և աղջկաներին դիմելու ձև:*

Շաղ դարթ ունիմ

Աս արվանա թեզ վիլ էլա, բարգի չի գայիմ, Շաղ հազ գէնիմ, ամա անու առնու չի գայիմ, Օբօլ էնիմ, էրթամ, գասիմ, էրթա չի գայիմ, Օ՛ֆ, ի՞նչ էնիմ հիմի, շաղ դարթ ունիմ, շաղ:

Ավիտ առի ծիգաա մէ, քօլէ չի գայիմ, Ի մայէ իմ դադին գասա, խէմէ չի գայիմ, Շաղ քաղձէնցա, ամա ինչիզ ուղէ չի գայիմ, Օ՛ֆ, ի՞նչ էնիմ հիմի, շաղ դարթ ունիմ, շաղ:

Շատ դարդ ունեմ (թարգմանություն)

Այս առավոտյան շուտ վեր կացա, պառկել չեմ կարող, Շատ եմ սիրում, բայց նրան առնել չեմ կարող, Թողնեմ, գնամ, ասում եմ, գնալ չեմ կարող, Օ՛ֆ, ի՞նչ անեմ հիմա, շատ դարդ ունեմ, շատ:

Ձեռքս առա մի ծխախոտ, վառել չեմ կարող, Իմ մայրն իմ հորը կասի, ծխել չեմ կարող, Շատ քաղցեցի, բայց ոչինչ ուտել չեմ կարող, Օ՛ֆ, ի՞նչ անեմ հիմա, շատ դարդ ունեմ, շատ:

Հոգուս մեջ դրեցի, հանել չեմ կարող, Շատ դարդ ունեմ, բայց ոչ ոքի ասել չեմ կարող, Մաքրիլում՝ սիրած ունեմ, թողնել չեմ կարող, Ի՞նչ անեմ հիմա, շատ դարդ ունեմ, շատ: *1. Մաքրիլա (այժմ՝ Քեմալփաշա) գյուղը գտնվում է Խոփայի գավառում:*

Թարգմանությունը՝ Ս. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻ

Հայաստանի Գրողների միության վարչությունը շնորհավորում է արծակագիր, հրապարակախոս ՍԵՐՎԵՅ ՎԻՐՂԱՆՅԱՆԻ ծննդյան 60-ամյակի առթիվ «Գրական թերթը» միանում է շնորհավորանքին

Ռոզա Եղիազարյան - Սերգեյ, 60 - ամյակդ է, ուրեմն խոսենք անցածդ ուղու մասին: Առաջին գիրքդ՝ «Հրեղեն ձին», լույս տեսավ 1981թ., մայրս հաճախ էր այն կարդում: Պատմիր, ինչպե՞ս այն ծնվեց:

Սերգեյ Վարդանյան - 1978թ. աշխատում էի «Պիոներ կանչում» (այժմ՝ «Կանչ»), կոչ արեցի Հայաստանի, Կրաստանի, Աբխազիայի, Ադրբեջանի, Ղարաբաղի, Նախիջևանի, Ռուսաստանի հայկական դպրոցների աշակերտներին, որ մեծահասակներից բարբառով գրառեն բանահյուսական նյութեր և ուղարկեն: Թերթն ուներ 220 հազար տպաքանակ, և կոչը լայն արձագանք գտավ: Երկու տարի նրանց գրի առած հեքիաթները, երգերը, հանելուկները տպագրում էի թերթում: Շատ էի չարչարվում, ուսումնասիրում էի բարբառները, որպեսզի սխալներն ուղղեի, նաև բառարաններ կազմեի: Ի վերջո, լավագույններն ամփոփեցի «Հրեղեն ձին» գրքում, որի 15 հազար տպաքանակը արագ սպառվեց: Շատերը մվերի համար մի քանի հատ էին գնում: Վերջերս պետհամալսարանի կին դասախոսներից մեկն ասաց, որ այդ գիրքը պատանեկան տարիներին շատ էր սիրում և դրել էր իր օժիտի մեջ:

1982թ. աշխատում էի «Պիոներ» (այժմ՝ «Արթուր») ամսագրում, այնտեղ էլ կոչ հրապարակեցի: Կրկին բավականին նյութ հավաքվեց և հրատարակեցի «Թագավորի երազները» ժողովածուն: «Պիոներն» էլ ուներ 65-70 հազար տպաքանակ: Ինչու՞ եմ շեշտում, որովհետև այսօր «Կանչն» էլ, «Արթուրն» էլ պետպատվերի օգնությամբ հագիվ են գոյատևում: Այնինչ նախկինում նրանք Հայաստանի հետ էին կապում նաև ներքին սպիտակ հայերին և ամեն ինչ պետք է անել նրանց տպաքանակները մեծացնելու համար: Հիշում եմ, 1984 թվականն էր, Ադրդեական Ինքնավար Մարզում հայկական գյուղեր էի փնտրում, մեքենայով անցնում էինք Պրոլետարսկի գյուղով, աչքս ընկավ տան մոտ նստած մի տարեց մարդու, որ «Պիոներ կանչ» էր կարդում: Մեքենայից իջա, ծանոթացա: Անունը Մարգար Ղուկասյան էր, 84 տարեկան էր, ծնվել էր Տրապիզոնի մոտակա Կալաֆկա գյուղում: Դա նշանավոր Տեր Կարապետի գյուղն էր, նա մահապատժի վտանգն անտեսելով, տարիներ շարունակ ծածուկ գնում էր բռնի մահմե-

ղականացված համաճարակի գյուղերը, շատերին էր դարձի բերում: Պարզվեց, այդ մարդը Տեր Կարապետի թոռան՝ Տեր Խորենի թոռն էր: Իսկ «Պիոներ կանչ» բաժանորդագրվել էր իր համար: Հիմա ոչ միայն Պրոլետարսկիում, այլև Հայաստանի գյուղերում թերթ չեն կարդում:

Այս ամռանը Երևանում հանդիպեցի մի համաճարակ, որը Ստամբուլում բեռնափոխադրումների կազմակերպություն ունի: Ես եղել եմ Արդվինի նահանգում գտնվող նրա գյուղում, ուր բոլորը խոսում են Համաճարակի բարբառով: Հարցրի՞ ի՞նչ տպավորություն է ստացել Հայաստանից, նա անսպասելի պատասխան տվեց: Ասաց, որ զարմանում է, որ այստեղ հյուրանոցներում և սրճարաններում մարդիկ թերթ չեն կարդում: Իսկապես, Թուրքիայում, նույնիսկ փոքրիկ քաղաքների սրճարաններում, վարսավիրանոցներում հաստատվոր թերթեր կան դրված: Թուրքիան գրագետ և ընթերցասեր հասարակություն է ձևավորում: Մենք ի՞նչ ենք դաստիարակում, թերթ ու գիրք չկարդացող հասարակություն: Գրախանութները փակեցինք ու աճող տերնդին մեղադրում ենք, որ գիրք չեն կարդում:

Այդ գրույցից հետո մտածեցի հյուրանոցներում վաճառքի դնել «Հրեղեն ձին» և «Թագավորի երազները» գրքերի անգլերեն և գերմաներեն ընտրանիները, որոնք տպագրվել են մի քանի տարի առաջ: Եվ շատ զարմացա, որ նույնիսկ քաղաքի կենտրոնի շքեղ հյուրանոցներում, որոնք լեվելցուն էին օտարազգի հյուրերով, գրքերի վաճառքի փոքրիկ անկյուն անգամ չկար: Իսկ հուշանվերներ վաճառողները գրքեր չէին ընդունում, չէր կարելի: Մամուլում ահագնություն ենք, որ արտասահմանում տանում ենք տալիս Ադրբեջանի հետ քարոզչական պատերազմում, բայց հենց Երևանի կենտրոնի հյուրանոցներում, փաստորեն, արգելվում է Հայաստանի տեսարժան վայրերին, եկեղեցիներին, մեր պատմությանը, մշակույթին, Մեծ եղեռնին, հենց Ղարաբաղին նվիրված վերջին տասնամյակում տարբեր լեզուներով հրատարակված բարձրարժեք և ճաշակով ալբոմների ու գրքերի վաճառքը: Ինչու՞: Գուցե հյուրանոցների տերերը թքած ունեն այդ գրքերի վաճառքից ստացվելիք եկամտի վրա, քանզի նրանք առանց այդ էլ առեղծվածներ են ստանում: Բայց այդ դեպքում չգիտեմ, թե մանր-մունր հուշանվերների առևտրից ինչու՞ չեն հրաժարվում և միայն գրքերի վաճառքից են խուսափում: Կարծում եմ՝ հարցը պետք է օրենսդրորեն կարգավորել և պարտադրել, որ գրեն մեծ ու միջին հյուրանոցներն ունենան գրքերի վաճառքի բաժին, նաև հյուրանոցներն ու սրճարանները բաժանորդագրվեն որոշակի քանակի թերթեր:

Ռ. Ե. - Դու էլ թերթ ես հրատարակում և անվճար բաժանում: Երբեմն ինձ էլ ես տալիս: Պիտի գովեն, թեև գովասանքից խուսափում ես, շատ հետաքրքիր թերթ է: Պատմիր թերթի մասին:

Ս. Վ. - «Ձայն համաճարակն» ամսաթերթը Հայաստանի «Համաճարակ» հայրենակցական-բարեգործական հ/կ թերթն է, հիմնադրման օրից՝ 2004 թվականից, ես եմ գլխավոր խմբագիրն ու միակ աշ-

խատակիցը: Խմբագրություն չունեն, թերթը տանն եմ պատրաստում և տանում տպարան: Թերթը հիմնականում նվիրված է Աբխազիայի, Կրասնոդարի երկրամասի, Ղազախստանի, Ղրղզստանի, Թուրքիայի քրիստոնյա և մահմեդական համաճարակի անցյալին ու ներկային, բարբառին, բանահյուսությանը, ազգագրությանը: Անվճար բաժանվում է նրանց, նաև բոլոր ցանկացողներին, ուղարկվում է Սփյուռքի գաղթօջախներ: Ասեմ, որ նրանից հաճախ են մյուս թերթերը, մասնավոր Սփյուռքում, նյութեր արտատպում: Իսկ 2010-ին, որպես խմբագիր արժանացա Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի, Ռուսաստանի հայերի միության, Հայաստանի Սփյուռքի նախարարության և ժուռնալիստների միության բարձրագույն մրցանակին, ինչպես նաև Ռուսաստանի հայերի միության մեդալին:

Ռ. Ե. - Լավ հիշեցրիր, քեզ մոռացա շնորհավորեմ. իմացա, որ հենց վերջերս ստացել ես Սփյուռքի նախարարության «Վիլյամ Սարգյան» մեդալը, նաև Հայաստանի Ֆրիտյոֆ Նանսեն հիմնադրամի ոսկյա հուշանվերով: Ինչի՞ համար ես տրվել:

Ս. Վ. - Ես ինձ գովեմ: Հարմար չէ: Ավելի լավ է կարդամ, թե ընդհանրապես ինչի համար ես տրվում այդ մեդալները: Ուրեմն՝ «Վիլյամ Սարգյանը» տրվում է «Սփյուռքում հայ մշակույթի տարածմանը նպաստող գործունեության, այդ բնագավառում ակնառու նվաճումների ու ձեռքբերումների, ստեղծագործական գործունեությանը Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման, Հայաստան-Սփյուռք և Սփյուռքի միջհամայնքային կապերի ամրապնդման գործում մեծ ներդրում ունենալու համար»: Իսկ մեծ մարդասեր, կաղաղության Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Ֆրիտյոֆ Նանսենի ոսկյա հուշանվերով տրվում է «Հասարակական-քաղաքական, մարդասիրական սկզբունքների հաստատման և Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ուղղությամբ ծավալած գործունեության համար»:

Ռ. Ե. - Երեք տասնամյակ զբաղվում ես ներքին սփյուռքի հարցերով, նաև Թուրքիայի կրոնափոխ հայերով: Հարյուրավոր հոդվածներ ես գրել: Հիշում եմ, 1984թ. ժուռնալիստների միությունում, Գրողների միությունում, Ազգագրության ինստիտուտում ինչպիսի ոգևորությամբ էիր պատմում Ղազախստանում, Ղրղզստանում, Պամիրի լեռներում քո հայտնաբերած կրոնափոխ համաճարակների մասին: «Ձայն համաճարակն» ժողովածուներից մեկն էլ նրանց էիր նվիրել:

Ս. Վ. -Ոչ մաքրողությամբ, 3-րդ հատորի կեսը պատմում էր Աբխազիայի և Կրասնոդարի երկրամասի քրիստոնյա համաճարակների, մյուս կեսը՝ 1944թ. Աջարիայից Սիջին Ասիա աքսորված համաճարակների մասին: Նրանց է նվիրված նաև 2009թ. ԵրԳՀ-ի հրատարակած «Կրոնափոխ համաճարակների բարբառը, բանահյուսությունը և երգերի լեզուները» գրքիս մեծ մասը. մի մասն էլ՝ Թուրքիայի կուրդի և Բոքչկայի գավառներում իմ հայտնաբերած 20-ից ավելի գյուղերում բնակվող հայախոս համաճարակների խոսվածքին և բանահյուսությանը: Չորս անգամ եղել եմ այդ գյուղերում, նաև Ռիզեի

նահանգի արդեն թուրքախոս համաճարակների մոտ: Այս ամառ եղա Էրզրումի նահանգում, որտեղ էլ 10-ից ավելի գյուղ կա, որոնց բնակիչներն այժմ թուրքախոս դարձած համաճարակներ են, նրանք պահպանել են հայերեն մի քանի բառեր, նաև իրենց հատուկ շուրջպարերը: Ջավախքը 1829թ. Ռուսաստանին անցնելուց հետո, երբ Էրզրումի նահանգի հայերը գաղթեցին այնտեղ, թուրքերը Չամլըխեմ-չինից քերեցին և նրանց դատարկված գյուղերում վերաբնակեցրին կրոնափոխ համաճարակների: Հիմա այդ նյութերն եմ հրատարակության պատրաստում, նաև Մեծ եղեռնից վերապրած համաճարակների հուշերն եմ ուզում տպագրել, այդ թվում՝ անվանի դերասան Արման Կոթիկյանի մասին պատմող գրքույկ, մինչև Տեր-Ջոր հասած մի համաճարակ կնոջ հուզիչ պատմությունը: Ասեմ, որ ինձ հաջողվեց այսքան տարի հետո Աբխազիայում, Սոչիում, Լիտվայում, Բելյուրում, ԱՄՆ-ում գտնել այդ տառապած կնոջ սերունդներին: Նման շատ նյութեր ունեմ, բայց ցավն այն է, որ ժամանակը չի հերիքում, բացի այդ՝ տպագրելու համար պիտի հովանավորներ փնտրեմ, ինչը շատ է մեղում, ամեն անգամ ինձ նվաստացած եմ զգում:

Ռ. Ե. - Սերգեյ, շատ բաներից խոսեցինք, բայց քո մանկական պատմվածքները մոռացանք: Վերջերս դրանցից մի քանիսը թարգմանել եմ ռուսերեն և շատ եմ ափսոսում, որ ժամանակ չես գտնում մանուկների համար գրելու: Գիտեմ, որ պատմվածքներդ ընդգրկված են 4-րդ և 5-րդ դասարանների դասագրքերում: Ի՞նչ նորություններ ունես:

Ս. Վ. - 1994թ. Ստամբուլում արևմտահայերենով հրատարակված իմ մանկական պատմվածքների ժողովածուն հասել է ԱՄՆ և ռեժիսոր Վարդան Գառնիկյան, պատմվածքներից մեկը հիմա բեմադրում է Նյու Ջերսիի նորաստեղծ հայկական տիկնիկային թատրոնում: Ռեժիսորից իմացա, որ դեռևս 1998թ. նա այդ պատմվածքը բեմադրել է Նյու Յորքում՝ պատանեկան թատրոնում: Ներկա է եղել Փարեզին Ա Ամենայն հայոց կաթողիկոսը և շատ է հավանել: Հետաքրքիր է, որ ԱՄՆ-ից վերադարձից հետո վեհափառն ինձ պատմեց այդ մասին: Այն ժամանակ ես ՀՀ կառավարությանն առընթեր կրոնի գործերի պետ-խորհրդի փոխնախագահն էի, բայց իմ մտքով չանցավ թե դա իմ գրած է, քանի որ վերնագիրը փոխված էր: Այդպիսի անակնկալներ շատ են լինում, մանավանդ Սփյուռքի մամուլում. հոդվածներ, գրքերից հատվածներ ու պատմվածքներ են արտատպում ու տեղյակ էլ չեն պահում: Հատկապես իմ «Հայաստանի մայրաքաղաքները» գրքից են շատ արտատպում, երբեմն էլ՝ ուրիշների անունով: Ես այս բաներին հուժկոտ եմ մոտենում, վտանգավորը անուղղելի սխալներն են, իսկ ուղղվող սխալների համար պետք չէ շատ մտահոգվել: Եվ, ընդհանրապես, կյանքում առաջնորդվում եմ հայտնի սկզբունքով՝ թե՛ կոչիլ չունես, շատ մի վշտանա, հիշիր նրանց մասին, ովքեր ոտք չունեն:

Հարցազրույցը Ռ. ԵՐԻԱԶԱՐՅԱՆԻ «Գրական թերթ», 2012, դեկտեմբերի 7

Գլխավոր խմբագիր և համարի պատասխանատու՝ ՍԵՐՎԵՅ ՎԻՐՂԱՆՅԱՆ: Լրատվական գործունեություն իրականացնող՝ «ՀԱՄԵՆԱԿԱՆ» հայրենակցական-բարեգործական հասարակական կազմակերպություն: Գրասենյակ՝ Երևան-37, Ազատության 2, բն. 8: Գեղարխոս՝ (+374+10) 20 21 26: Գրանցման վկայական՝ N 03U054979, տրված՝ 26.06.2002թ.: Խմբագրությունը ոչ միշտ է համակարծիք հեղինակների տեսակետներին: Լրատվության կամ մեքենայից դեպքում հղումը «Ձայն համաճարակին» պարտադիր է: Գրատարակվում է 2004թ. օգոստոսից:

«ДЗАЙН АМШЕНАКАН» (ГОЛОС АМШЕНСКИЙ). Ежемесячная газета Земляческой благотворительной общественной организации «АМШЕН» (г. Ереван), Гл. редактор - СЕРГЕЙ ВАРДАНЯН. Издается с августа 2004г. Газета распространяется бесплатно. Тел. 20 21 26. «HAMSHEN» Compatriotic-charitable public organization (Yerevan). «DZAYN HAMSHENAKAN». Issued from August, 2004. Editor in chief SERGEY VARDANYAN. Tel. (+374+10) 20 21 26, E-mail: dzaynhamshenakan@yahoo.com, www.dzaynhamshenakan.org